

Kennisagenda Nieuwe Hollandse Waterlinie

Patricia Braaksma
Monique Hootsmans
Niek Hazendonk
Alie Engelsman
Annette Gravendeel

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

Directie Kennis, juli 2006

© 2007 Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Rapport DK nr. 2007/053
Ede, 2006

Teksten mogen alleen worden overgenomen met bronvermelding.

Deze uitgave kan schriftelijk of per e-mail worden besteld bij de directie Kennis onder vermelding van code 2007/dk053 en het aantal exemplaren.

Oplage 200 exemplaren

Samenstelling Patricia Braaksma, Monique Hootsmans, Niek Hazendonk,
Alie Engelsman, Annette Gravendeel

Druk Ministerie van LNV, directie IFZ/Bedrijfsuitgeverij

Productie Directie Kennis
Bedrijfsvoering/Publicatiezaken
Bezoekadres : Horapark, Bennekomseweg 41
Postadres : Postbus 482, 6710 BL Ede
Telefoon : 0318 822500
Fax : 0318 822550
E-mail : DKinfobalie@minlnv.nl

Voorwoord

Het belangrijkste doel van het project Nieuwe Hollandse Waterlinie is om deze historische verdedigingslinie weer tot een herkenbare ruimtelijke eenheid te maken en deze duurzaam in stand te houden door er eigentijdse functies aan te geven. Het project betreft één van de 20 Nationale Landschappen uit de Nota Ruimte, is een van de nationaal projecten uit de Nota Belvedere en is verder een actiepunten van het actieprogramma Ruimte en Cultuur. Inmiddels is er een gebiedsvisie en de bestuurlijke randvoorwaarden zijn bekrachtigd in een bestuursovereenkomst. De gemaakte plannen komen hiermee in de uitvoeringsfase. Eén van de voorwaarden om de uitvoering succesvol te laten verlopen is een adequaat kennisaanbod voor alle aspecten die spelen rond de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Kennis is daarbij op te vatten als een breed begrip: niet alleen nieuwe kennis ontwikkelen maar ook uitwisseling van bestaande kennis, voorlichting en vaardigheden vallen daaronder.

Een middel om grip te krijgen op de vele kennisvragen die rondom de Nieuwe Hollandse Waterlinie leven, is een kennisagenda. Samen met het projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie heeft de directie Kennis van LNV een kennisagenda opgesteld. Eén van de speerpunten van de directie Kennis is het kennisintensiveren maken van beleidsprocessen. Een kennisagenda is daarbij een geschikt hulpmiddel.

Het opstellen van een kennisagenda bevindt zich nog in een experimentele fase. Dit geeft de mogelijkheid om verschillende aanpakken te onderzoeken. Voor de kennisagenda Nieuwe Hollandse Waterlinie is er gekozen om de betrokkenen in het 'veld' zoveel mogelijk de vragen te laten stellen. De inbreng op de hiervoor georganiseerde bijeenkomsten was groot en er werd alom enthousiast op deze aanpak gereageerd. Dit is tevens het startpunt om de kennisagenda te vertalen naar een uitvoeringsprogramma voor kennis. Deze gestructureerde manier van omgaan met kennis geeft een duidelijk beeld van de verantwoordelijkheden van verschillende partijen en brengt de aanwezige knelpunten helder naar voren.

De opbouw van het rapport bestaat uit een deel waarin de methodiek voor het maken van de kennisagenda Nieuwe Hollandse Waterlinie uiteen wordt gezet. Het tweede deel is de kennisagenda zelf, deze is in een schema vevat. Het derde deel bestaat uit overzichten van bestaande informatie. Voor dit laatste deel wil ik extra aandacht vragen. In veel gevallen is er op uiteenlopende plaatsen al een aanzienlijke hoeveelheid kennis aanwezig. Door inzicht te hebben in het informatieaanbod kunnen lacunes worden benoemd, de benutting van bestaande kennis kan worden verbeterd en de juiste vragen voor kennisontwikkeling kunnen worden gesteld.

Het maken van de kennisagenda Nieuwe Hollandse Waterlinie is voor de directie Kennis een goed voorbeeld van een succesvolle samenwerking met andere organisaties en het in korte tijd opleveren van een bruikbaar kennisproduct. Belangrijk motto daarbij is dat kennis niet ingewikkeld hoeft te zijn! Ik roep alle betrokkenen op deze kennisagenda intensief te gebruiken, actueel te houden en laat het een inspiratiebron zijn om met plezier te werken aan het project Nieuwe Hollandse Waterlinie.

DE DIRECTEUR DIRECTIE KENNIS
Dr. J.A. Hoekstra

Inhoudsopgave

1	Inleiding	7
2	De werkwijze van het project kennis-agenda Nieuwe Hollandse Waterlinie	9
3	Vragen uit de behoefte inventarisatie	11
3.1	Historie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie	11
3.2	Beleidsuitvoering	13
3.3	Beheer	15
3.4	Nieuwe functies	15
3.5	Ontwerp en kwaliteit	16
3.6	Procesarchitectuur	17
3.7	Project Nieuwe Hollandse Waterlinie	18
4	Het aanbod	19
5	Het vullen van de kennisagenda Nieuwe Hollandse Waterlinie	21
6	Conclusies en aanbevelingen	23
Bijlage 1	Schema Kennisagenda Nieuwe Hollandse Waterlinie	25
Bijlage 2	Vragen behoefte inventarisatie Nieuwe Hollandse Waterlinie	57
Bijlage 3	Lijst genodigden bijeenkomst behoefte inventarisatie NHW	65
Bijlage 4	Literatuurlijst Nieuwe Hollandse Waterlinie	67
Bijlage 5	Websites met informatie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie	87
Bijlage 6	Archieven met informatie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie	93

1 Inleiding

Het project Nieuwe Hollandse Waterlinie is rijksbeleid, opgenomen als actiepunten in het Actieprogramma Ruimte en Cultuur en als Nationaal Landschap in de Nota Ruimte. Sinds 1999 met het uitbrengen van de Nota Belvedere is de Nieuwe Hollandse Waterlinie aangeduid geweest als nationaal project en als groot project in de Architectuurnota. Sinds 2000 kent het project een eigen projectbureau dat de Nieuwe Hollandse Waterlinie ontwikkelt steeds in samenhang met de betrokken provincies, gemeenten en andere partijen.

De eerste fase van het project Nieuwe Hollandse Waterlinie bestond uit het creëren van draagvlak en het opstellen van een perspectief. Dit heeft geleid tot het Panorama Krayenhoff dat in december 2003 is geaccordeerd door de RPC. Hiermee is het project Nieuwe Hollandse Waterlinie in een uitvoeringstraject terecht gekomen.

Er is de afgelopen jaren al veel kennis voor het project Nieuwe Hollandse Waterlinie opgebouwd. In de praktijk blijkt dat deze kennis onvolledig, onvoldoende geordend en deels ontoegankelijk is. Voor de kennisbenutting is het belangrijk om te weten: wat is er al, wie heeft wat, en bij wie moet ik zijn? Er zijn te weinig duidelijke overzichten. Bijvoorbeeld is de informatie over het essentiële thema water in relatie tot de Waterlinie maar moeilijk te vinden. Voor het gebruik van kennis voor het uitvoeren van het project is een brede verspreiding nodig. Dit kan door websites, waarbij het gebruik maken van bestaande initiatieven de voorkeur verdient. Voor de uitvoeringsfase van het project Nieuwe Hollandse Waterlinie ontstaan er nieuwe vragen die nieuwe kennis en onderzoeken nodig maken. De nieuwe kennis moet zo snel mogelijk vrijgegeven worden zodat anderen hier van kunnen leren en kunnen uitwisselen.

De Liniecommissie heeft het projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie de opdracht gegeven om het kennismanagement voor het project de Nieuwe Hollandse Waterlinie op te pakken. Als eerste stap in het opzetten van een kennismanagementsysteem is de Directie Kennis in de zomer van 2005 gevraagd om een kennisagenda op te stellen voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Vanwege de hoeveelheid en verscheidenheid aan vragen kan het onderwerp kennis het beste gestructureerd worden opgepakt. Dit kan gedaan worden in een zogenaamde kennisagenda. In een kennisagenda worden vraag en aanbod met elkaar gekoppeld. Zo worden eventuele lacunes zichtbaar en worden er oplossingsrichtingen gegeven voor de diverse vragen.

Een oplossing kan zijn om de vraag uit te zetten in een onderzoeksprogramma, maar ook voorlichting, educatie of uitwisseling van ervaringen kunnen de vraag beantwoorden. Aan de hand van een kennisagenda kunnen prioriteiten worden aangegeven waardoor er inzicht ontstaat over welke vragen beantwoord gaan worden op welke termijn. Een kennisagenda beantwoordt de vragen dus niet zelf, maar geeft vooral structuur aan wat er nog te doen staat.

Door vragen te beantwoorden verandert de agenda, tevens zullen er nieuwe vragen ontstaan gedurende het werken aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Om het kennisstelsel actueel te houden is ten minste jaarlijks een moment nodig waarbij de kennisagenda ter discussie staat. Dit kan zijn in bestaande overlegstructuren dan wel in speciale bijeenkomsten gericht op het verkrijgen van nieuwe vragen die leven bij de betrokken partijen. Een belangrijk aspect van het kennismanagementsysteem is dat nieuw opgedane kennis goed toegankelijk wordt gemaakt.

2 De werkwijze van het project kennisagenda Nieuwe Hollandse Waterlinie

In het project Kennisagenda Nieuwe Hollandse Waterlinie is, na het opstellen van een plan van aanpak, de stap gezet om de vragen die leven voor het project Nieuwe Hollandse Waterlinie op te sporen of anders gezegd de kennisbehoefte in beeld te brengen. Hiervoor zijn er twee werkbijeenkomsten georganiseerd waarin een behoefte-inventarisatie is gedaan. De deelnemers zijn allemaal in hun dagelijks werk betrokken bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Tevens zijn er enkele mensen geïnterviewd in aparte gesprekken.

Aan de hand van de vragen en de daaruit te destilleren kennisbehoefte is er gezocht naar beschikbare en toegankelijke informatie. Dit betekent dat er gezocht is naar en in literatuur, naar en op websites en in enkele archieven. Niet gepubliceerde stukken of kennis in de hoofden van mensen zijn en het uitschetsen van een deskundigennetwerk is in dit traject niet meegenomen.

De auteurs van de verschillende literatuur en websites leveren echter al een indrukwekkende lijst aan Waterliniekennisdragers op.

Met de verzamelde informatie over behoefte en aanbod is de uiteindelijke agenda opgesteld, welke bestaat uit een rapport, een schema en enkele bijlagen. De eerste resultaten van de kennisagenda zijn besproken in de Liniecommissie van december 2005. Vervolgens wordt de agenda ook besproken met het Kwaliteitsteam en de projectgroep. Daarna kan de kennisagenda voor 2006 worden vastgesteld.

3 Vragen uit de behoefte inventarisatie

In twee bijeenkomsten zijn de vragen die leven bij veel professionele betrokkenen bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie geïnventariseerd.

Er was gezorgd voor personele dekking van zowel het ambtelijke als maatschappelijke veld en voor zowel mensen intern en extern van het eigenlijke project Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Op de bijeenkomsten zijn de vragen enigszins gesystematiseerd in groepen die later met een extra slag tot thema's zijn uitgewerkt.

De vragen die verzameld werden zijn door de aanwezigen gesteld. Op veel vragen bestaan reeds antwoorden, die bij anderen bekend zijn. Kennisuitwisseling lijkt dus zonder meer al een interessant middel. Op de bijeenkomsten is niet expliciet ingegaan op beantwoorden van de vragen.

Sommige vragen komen voort uit een bepaalde interpretatie van de Waterlinie opgave die niet perse de juiste hoeft te zijn (bijv verwijderen bebouwing uit de kleinste Kring). In de verslagen zijn uiteindelijk alle vragen onbemiddeld en onbevooroordeeld opgenomen. Aan de projectgroep om aan te geven in de uitvoeringspraktijk of bepaalde invullingen passen binnen het linieperspectief en het beleid.

Om de aanwezigen de mogelijkheid te geven om alles nog eens door te lezen en eventueel commentaar te geven en is er een verslag gemaakt. Dit is tevens verzonden naar de mensen die niet aanwezig konden zijn. In het verslag zijn alle genoemde vragen verwerkt. Het vormt de basis voor de onderstaande tekst. In de bijlagen is de complete lijsten met vragen en een lijst met de deelnemers te vinden.

In de behoefte inventarisaties zijn verschillende thema's naar voren gekomen te weten:

- Historie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.
- Beleidsuitvoering.
- Beheer.
- Nieuwe functies.
- Ontwerp en kwaliteit.
- Procesarchitectuur.
- Project Nieuwe Hollandse Waterlinie.

3.1 Historie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Algemeen

Als we uitgaan van behoud door ontwikkeling is de historie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie de basis waarop de huidige ontwikkelingen (kunnen) plaatsvinden. Voor zowel het beheer als voor nieuwe inrichtingvraagstukken is kennis van het functioneren van de Waterlinie en het ontstaan van de verschillende elementen vanuit het verleden essentieel. Vanuit het besef hoe de Waterlinie gebouwd is en gefunctioneerd heeft, kunnen er keuzen voor toekomstige plannen gemaakt worden.

Functioneren

Om nieuwe ontwikkelingen en inspiratie voor de Waterlinie te kunnen inzetten, is het noodzakelijk om het oorspronkelijke functioneren van de linie te begrijpen. Voor een algemeen beeld is het belangrijk om inzicht te hebben in de historische samenhang van diverse linies (Stelling van Amsterdam, Brabantse Linie, Grebbelinie e.d.). Er is behoefte aan een beschrijving van het functioneren van de totale Waterlinie, de verschillende ontwikkelingsstadia die de linie heeft doorlopen. De verschuivingen die de linie heeft ondergaan en de “overbouwing” van de Waterlinie worden hierdoor duidelijk. Er zijn ook specifiekere behoeften zoals kennis over het functioneren van de Verboden Kringen, schootsvelden en het inundatiesysteem. Verder ingezoomd naar kleinere elementen is voor velen de werking van de Waterlinie nog onduidelijker zoals voor groepsschuilplaatsen.

Daarnaast zijn er vragen gesteld over het functioneren van ‘het groen’ op de forten en bij de linie: welke rol speelde het groen?, hoe werden de forten en omgeving beplant?, welke filosofie zat hier achter en welke soorten werden gebruikt?.

Naast het functioneren van de fysieke of ruimtelijke elementen is er ook behoefte aan de praktische feiten over strategie en de tactiek van verdedigen en de historische militaire organisatie.

Het landschap van de Waterlinie heeft ook andere cultuurhistorische kwaliteiten dan die van het militaire landschap. Ook hierover zou men graag kennis beschikbaar hebben. De samenhang tussen verschillende cultuurhistorische waarden kan duidelijk gemaakt worden vanuit beschrijvingen en verbeeldingen van de ontstaansgeschiedenis van het landschap.

Overzichten, kaart- en fotomateriaal

Voor de Waterlinie in zijn geheel wordt er gevraagd naar kaarten en beschrijvingen van alle nog bestaande én verdwenen elementen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Er wordt gevraagd om aanvullingen, actualisering en bundeling van de bouwhistorische onderzoeken per onderdeel van de Waterlinie. Naast kaarten van de elementen is er vraag naar een overzicht van alle relevante kaarten zoals topografische kaarten, bodemkaarten, geomorfologische kaarten, waterstaatskaarten etc. en daarbij waar de oude kaarten te zien zijn. Naast de historische overzichten is er ook vraag naar oud en recent foto-, film-, en kaartmateriaal, wat is er?, waar is dit te vinden en hoe is het te gebruiken?. Om de Waterlinie beleefbaar te maken is er behoefte aan zoveel mogelijk visuele informatie zoals foto's, films, grafieken, ontwerp- en bouwtekeningen en kunst.

Archieven

Er bestaat het vermoeden dat er nog veel onontgonnen informatie ligt in verschillende archieven. De vraag hierbij is welk materiaal te vinden is in welke archieven?. Door archiefwerk zou een diepere kennis van het bouwwerk van de Nieuwe Hollandse Waterlinie kunnen worden opgebouwd. Hierdoor kunnen ook onjuiste verhalen die nu leven, worden ontzenuwd.

De toegankelijkheid (in brede zin) van historisch materiaal blijkt een struikelblok te zijn. Een zoektocht in een archief neemt veel tijd in beslag. Ook kost het meenemen van materiaal vaak geld, wat gebruik door derden en amateurs soms bemoeilijkt. Daarom is het goed om te weten welk materiaal aanwezig is en hoe dit te ontsluiten is. Men zou graag digitaal beschikbare informatie hebben. De toegankelijkheid is ook met digitale ontsluiting, zoekindexen en dergelijke te regelen. Informatie op websites is vaak te verspreid en men hoopt op betere bundeling en koppeling.

Verhalen

Om te kunnen inspireren zijn de verhalen van mensen van groot belang. Het zijn de verhalen van mensen die de linies gebouwd hebben, in de Nieuwe Hollandse Waterlinie gelegd zijn geweest en wat zij hebben meegemaakt. Daarnaast gaat het om de bewoners uit het gebied. Hoe beleven en beleefden zij de nabijheid van de Waterlinie?. Ook in Europees perspectief zijn er interessante verhalen van mensen. Wat wordt daarmee bedoeld? Tenslotte bestaan er ook al recente verhalen die spelen rond het opknappen en veranderen van de Waterlinie. Hoe wordt deze deels orale

historie vastgelegd en toegankelijk gemaakt? Om welke mensen gaat het? Wat is er al vastgelegd en hoe is dit toegankelijk?

3.2 Beleidsuitvoering

Beleidsuitvoering splitsen we hier in drie onderdelen:

- financiering,
- wet- en regelgeving,
- instrumenten.

Deze driedeling wordt ook gekozen om de geïnventariseerde behoefte te structureren. Hierbij komen de verschillende bestuurslagen aan bod. Specifiek genoemd wordt de begrenzing, een speciaal aandachtspunt op dit moment van de uitvoering.

Financiering

Er zijn mogelijk financiële middelen genoeg, maar waar kan ik ze vinden? Veel vragen zijn hiertoe terug te leiden. Men is op zoek naar overzichtslijsten van financieringspotten in het algemeen vanuit zowel Europa, rijk, provincie, gemeente als overig. Daarnaast is er behoefte aan een specifieke lijst met financieringsmogelijkheden voor de ontwikkeling de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Er bestaat een lijst met mogelijke financiële bronnen als bijlage bij de bestuursovereenkomst Nieuwe Hollandse Waterlinie. Deze is echter noch up to date en noch uitputtend.

Er wordt gevraagd waar meegekoppeld kan worden in andere beleidstrajecten. Hierbij wordt gedacht aan bijvoorbeeld CBV geld of het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing II. De financiering wordt wel onderverdeeld in financiering voor het behoud van elementen, voor ontwikkeling en voor publieksactiviteiten. Tenslotte is er ook behoefte aan een overzicht van de mogelijke potjes geld die binnen het projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie aanwezig zijn.

Specifiek worden de subsidiestromen genoemd. Er is behoefte aan een overzicht van mogelijke subsidies. Specifiek is een overzicht van subsidies voor herontwikkeling gewenst.

Naast subsidies kan ook gedacht worden aan financiële onderbouwing van het kostenverhaal door fiscale middelen, zoals vrijstellingen. Denk daarbij aan de Natuurschoonwet of investeringsaftrekken. Ook hiervan ontbreekt het overzicht. Tevens is er vraag naar een overzicht van de mogelijkheden van investeringsbudgetten van private partijen. Niet alleen over de financiën zelf worden vragen gesteld, maar ook vraagt men welke partijen ingeschakeld kunnen worden om financiering rond te krijgen.

Wet- en regelgeving

In het algemeen zijn voor bij de Waterlinie betrokkenen de gevolgen van wet- en regelgeving onduidelijk voor allerlei specifieke gevallen. Met name de Natuurbeschermingswet, de Monumentenwet en hier aan gekoppeld de Werelderfgoedlijst en de nieuwe wet Ruimtelijke Ordening (WRO) spelen een rol voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Veel vragen gaan over wat er nog mogelijk is. Een voorbeeld is dat er vleermuizen in een fort zitten en de Habitatrictlijn van toepassing is.

Wat betreft de Monumentenwet wordt er gevraagd om een overzicht welke elementen van de Waterlinie op een nationale of lokale monumentenlijst staan. Hierbij wordt opgemerkt dat er voor een goede beleidsdoorwerking van het Linieperspectief uitbreiding en actualisatie nodig is van de redegevende omschrijving die bij de aanwijzingen hoort. Wat betekent een monumentenstatus of de opname op de Werelderfgoedlijst voor private investeerders en beheerders? Algemeen gesteld: wat zijn de effecten van bepaalde aanwijzingen?

Vragen passend bij de nieuwe Wet Ruimtelijk Ordening zijn allemaal wat verwachtingsvol omdat niemand nog weet hoe de wet er precies uitgaat zien en welke mogelijkheden deze biedt. Er wordt wel opgemerkt dat het belangrijk is snel te

anticiperen. Hetzelfde geldt voor de Wet op de Grondexploitatie. Of het mogelijk wordt om bestaande bebouwing, indien gewenst, bestuursrechtelijk te verwijderen uit een verboden kring blijft nog onduidelijk. Hoe de nieuwe WRO te zijner tijd gunstig gebruikt kan worden voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie moeten provincies en rijkspartijen nu al over nadenken.

Andere vragen met betrekking tot wet- en regelgeving zijn: of er nog andere wetten toepasbaar zijn voor bescherming van objecten? Kunnen ervaringen die opgedaan zijn met een herbestemming en de obstructies in de regelgeving worden gedeeld. Kan er een checklist gemaakt worden om te bepalen welk planologisch en/of juridisch kader er van toepassing is? Voor veel betrokkenen en met name ondernemers is de wirwar van regels moeilijk te doorgronden waardoor het onduidelijk is wat er allemaal ontwikkeld kan worden in de Waterlinie als deze op de Werelderfgoedlijst staat of een monumentenstatus heeft. Voor het traject van een idee naar concrete uitvoering moet bekend zijn hoe vergunningen en bestemmingsplannen gewijzigd kunnen worden. Daarnaast is er behoefte aan een kaart die zichtbaar maakt welke wet- en regelgeving met een geografisch karakter beperkingen oplegt aan de ontwikkeling van de Waterlinie en welke wet- en regelgeving bijdraagt aan de beleidsdoelen van de Waterlinie. Te denken valt aan: risicozonering, geluidzones en regelgeving voor fijnstof.

Beleidsinstrumenten

Het project Nieuwe Hollandse Waterlinie valt onder algemeen geldend beleid. Wat wordt hier bedoeld? Dit kan internationaal, nationaal, provinciaal en gemeentelijk beleid zijn. De veelheid aan beleid op verschillende terreinen lijkt soms een goede ontwikkeling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in de weg te staan. Aan de andere kant kunnen veel instrumenten van beleid gebruikt worden voor de uitvoering.

Voor sommigen is niet duidelijk wat het mogelijke beleid op internationaal niveau is voor structuren als de Nieuwe Hollandse Waterlinie en welke instrumenten er zijn.

Op nationaal niveau is er in het algemeen behoefte aan goede planologische instrumenten. Er worden ook vragen gesteld over geldend beleid zoals: hoe kan de Waterlinie optimaal gebruik maken van het Investeringsbudget Landelijk Gebied en een GOB zowel voor het project Nieuwe Hollandse Waterlinie als geheel als op het enveloppeniveau. Over het thema grond wordt nog specifiek genoemd het onderwerp grondverwerving en hoe om te gaan met grondspeculatie en grondposities, en welke partijen zijn hierbij betrokken?.

De Belvederededachte “behoud door ontwikkeling” moet bekender worden gemaakt op de werkvloer. Hoe ziet het Rijk de 100 miljoen verevening gerealiseerd? Het Rijk denkt dat dit kan via PPS, maar de gemeenten twijfelen daaraan. Er is behoefte aan concretere invulling van het “compensatie” beleid van Verkeer en Waterstaat. Er is al wel beleid gemaakt maar het is nog niet duidelijk hoe hiermee om wordt gegaan in de praktijk.

Verschillende vragen zijn gesteld vanuit de relatie met de Nationale Landschappen. De Nieuwe Hollandse Waterlinie heeft overlap met twee andere Nationale Landschappen. (Groene Hart en Stelling van Amsterdam) Het is nog onduidelijk hoe Nationale Landschappen en projecten daarbinnen worden geprioriteerd. Hoe worden de goede projecten gekozen, gunstig voor zowel de Waterlinie als de Nationale Landschappen. Meer specifiek zijn de vragen: hoe ga ik als gemeente een ruimte-voor-ruimte regeling opstarten en welke rol kan de Nota Ruimte spelen bij het van bebouwingsvrij houden van de verboden kringen?

De faciliterende rol van de rijksoverheid in het uitvoeringsproces is nog niet duidelijk te benoemen, welke behoeften leven er voor deze ondersteuning?

Om de in- en externe samenhang van het project Nieuwe Hollandse Waterlinie te kunnen waarborgen, is het belangrijk om overzicht te hebben van juridische procedures zoals onteigening, van streek- en bestemmingsplannen en de verschillende rijksnota's. Ook het beleid van de verschillende provincies moet breed bekend zijn bij alle actoren, anders is dit een groot afbreukrisico.

Begrenzing

De afbakening van de Nieuwe Hollandse Waterlinie is in Panorama Krayenhoff niet duidelijk genoeg neer gezet zodat er nog veel vragen over zijn. In feite heeft deze vraag twee kanten:

- Wat was de werkelijke historische uitgestrektheid van de Nieuw Hollandse Waterlinie, welke elementen en objecten en gebieden werden er toe gerekend en kunnen we er toe rekenen.?
- Daarnaast is de vraag welke begrenzing het project Nieuw Hollandse Waterlinie en het bijbehorende beleid nu kennen, welke objecten worden nu tot de linie gerekend.

Tussen deze twee aspecten bestaat natuurlijk zowel een rationele (historische wetenschappelijke) én beleidskeuzeachtige relatie. De hoofdweerstandslijn 1940 is in het Linieperspectief neergezet als een harde grens, maar vooral in het oosten is de begrenzing door de inundatiegebieden moeilijk vast te leggen. Vragen richten zich op: waar loopt de grens van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, is deze geformaliseerd en staat deze op kaart? De begrenzing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie als Nationaal Landschap wordt door de provincie gemaakt. In hoeverre valt deze samen met de begrenzing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie als structuur en hoe verhoudt deze begrenzing zich met de Belvedere gebieden?

Bij het begrenzen langs bovenstaande twee lijnen zou ook het dynamische karakter van het ontstaan van de linie in beeld gebracht moeten worden en een rol moeten spelen bij de beleids- en ontwerpkeuzen. Meer geo- en topografie van de linie dan alleen de 1940 referentie zouden in beeld gebracht moeten worden.

3.3 Beheer

Om de Waterlinie te behouden en te ontwikkelen, is het evident dat de elementen die de structuur vormen beheerd moeten worden. Verschillende vragen spelen hierbij een rol, zoals hoe moet de locatie van de forten in relatie tot de groene omgeving worden beheerd. Ook is voor het beheer de vraag wat is origineel?, hoe ga ik daar mee om?, welke technische gegevens en restauratietechnieken zijn er?, van belang.

Doordat de eigenaren en beheerders zelf bepalen wat zij willen bestaat het gevaar dat modegevoelige en daarmee niet duurzame maatregelen worden getroffen. Er is een vraag naar een overkoepelende visie zodat niet iedereen zomaar aan de slag kan gaan. Hierbij wordt opgemerkt dat de forten makkelijker te beheren zouden zijn, de stenen spreken aan, terwijl bij groenbeheer veel meer verschillende emoties worden los gemaakt waarbij de natuurstelling het doorgaans wint van de cultuurdoelen. Naast de forten en andere bouwsels is beheer van bijvoorbeeld de inundatiegebieden en schootsvelden nog veel moeilijker grijpbaar. Hier komen vragen naar voren als: wat is het perspectief voor de landbouw in een inundatiegebied?. Landbouw is immers nodig om het gebied open te houden en te beheren?.

Naast bovenstaande beheersvragen is er behoefte aan een lijst met eigenaren en beheerders van de forten, objecten en gebieden die deel uitmaken van de Waterlinie en het plangebied? Een geografische presentatie daarvan zou ook handig zijn. De beheersvraagstukken die te maken hebben met herbestemming en nieuwe functies komen in de volgende paragraaf aan bod.

3.4 Nieuwe functies

Om van de Nieuwe Hollandse Waterlinie een duurzame structuur te maken, zijn nieuwe dragende functies en ontwikkelingen nodig. Hiervoor is actuele kennis nodig over herbestemming en mogelijke nieuwe functies. Niet alle nieuwe functies zijn gewenst vanuit het perspectief van de . Hoe ver kan je gaan met de exploitatie van forten, ofwel wat mag er wel en wat mag er niet?. Dit geldt voor zowel de gebouwen als ook de gebieden die behoren tot de Waterlinie. In hoeverre zijn inundatiegebieden te gebruiken voor recreatieve, waterbeheer en andere doelen of welke rol blijven de

agrariërs spelen? De ontwikkelingen in de landbouw roepen vragen op als: wie zijn de partners in het landelijk gebied als agrariërs het niet meer voor het zeggen hebben, zijn er naast de Dienst Landelijk Gebied nog andere partijen? Voor de wateropgave spelen andere vragen: welke waterbestemmingen zijn te geven anders dan waterberging. Er ontbreekt kennis van de huidige waterhuishouding, met name de aan- en afvoer van de waterberging, waar zijn de gemalen van de Waterschappen, welk polderniveau is er, dit hele systeem zou duidelijk op één kaart moeten staan om nieuwe functies op een verantwoorde manier te kunnen inpassen.

Er zijn voorbeelden te geven vanuit andere structuren. Een vergelijking is bijvoorbeeld te maken met de exploitatie van landgoederen. Veel ervaringen met bovengenoemde thematiek zal al op gedaan zijn bij de Rijksgebouwendienst.

Bij een herbestemming is niet alleen de nieuwe functie een opgave, maar ook de vraag hoe dat technisch te realiseren is. Hoe pak je renovatie het beste aan en zijn er al ervaringen die gedeeld kunnen worden? Is slopen een optie of nieuwbouw of het vergroten van de bouwvolume? Het moet duidelijk worden waar wat mogelijk is, welke beperkingen gelden.

Voor de realisatie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie als duurzame en herkenbare structuur in het landschap is het van belang dat ondernemers zich gaan interesseren en investeren in de Waterlinie. Wat is de meerwaarde van de Waterlinie voor een ondernemer? Als er particulier initiatief en eigendom is worden ook vragen gesteld als: kan een element van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zomaar aan derden verkocht worden of moet die overdracht gemeld worden. Ook moet er nagedacht worden over een strategie van verwerving en op gezamenlijke marketing om de eenheid van de Waterlinie te bewaren.

Het toerisme wordt gezien als een belangrijke drager van de nieuwe ontwikkelingen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Er bestaat geen recent overzicht van het actuele aanbod van recreatieve en toeristische voorzieningen, ook niet hoe openbaar en toegankelijk de Nieuwe Hollandse Waterlinie is. Belangrijk voor nieuwe recreatieve en toeristische initiatieven is dat de werking van de linie zichtbaar blijft in het landschap, zonder hier alleen bruine ANWB borden voor te gebruiken. De nieuwe ontwikkelingen zouden een soort keurmerk en beeldmerk moeten hebben.

3.5 Ontwerp en kwaliteit

De verbinding tussen heden, verleden en toekomst leggen, vergt kwaliteitsontwerpen. Bij het ontwerpen speelt een grote “hoe kan ik het doen” vraag met als doel om Waterliniekwaliteit aan te brengen in de ruimte. De hoe vraag heeft drie aspecten.

Eenzijds gaat het om hoe kan ik duurzaam ontwerpen. Het blijkt dat het credo behoud door ontwikkeling niet genoeg houvast geeft om er mee aan de slag te gaan.

Anderzijds gaat het om kennis over hoe een ontwerp past binnen de gehele Waterlinie. Gevaar schuilt in losse ontwerpen waardoor de samenhang uit de Waterlinie verdwijnt. Om deze verbinding beter te leggen is het belangrijk dat historisch en hedendaags kaartmateriaal op elkaar aansluit. Hieruit komt ook een vraag voort om de verschillende vastgestelde en in ontwikkeling zijnde plannen in het Liniegebied weer te geven, met hierbij de status van de plannen. Een kanttekening wordt hier wel bij geplaatst dat het nut van deze actie duidelijk moet zijn, omdat het vooral gaat om welke ideeën er leven. Naast een plannenoverzicht zou het ook goed zijn om een kaart van randvoorwaarden, beperkingen en kansen aan de ontwerpers te kunnen leveren. Deze kaart kan evenals het plannenoverzicht behulpzaam zijn bij het vinden van bondgenoten.

Vanuit de opstellers van de Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie wordt aangegeven dat ontwerpers behoefte hebben aan vier soorten inspirerende ruimtelijke kennis van de Nieuwe Hollandse Waterlinie:

1. neutraal basismateriaal,
2. geïnterpreteerd materiaal,

3. inspiratiemateriaal voor het ontwerpen, en aan
4. ontwerpend onderzoek

Samenvattend is er behoefte aan overzichts- en kaartmateriaal op drie velden:

- Ruimtelijke plannen.
- Randvoorwaarden en kansen ander ruimtelijk relevant beleid en regelgeving.
- Inspirerende ruimtelijke kennis van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

In de discussie over richtlijnen voor het ontwerpen aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie komt ook een dilemma naar voren. Er is aan de ene kant behoefte aan een overkoepelend document waarin de samenhang gewaarborgd wordt en antwoord wordt gegeven op vragen als welke maten moeten aangehouden worden om inundatiekommen/schootsvelden/kringen beleefbaar te houden. Daarentegen mag er geen recept gegeven worden, moet er vrijheid in ontwerp zijn en mag er uitgegaan worden van voldoende opgedane kennis in de verschillende ontwerpersopleidingen. Mocht de kennis in de opleidingen niet voldoende zijn, dan kan er gedacht worden aan een cursus om in deze behoefte te voorzien.

Naast de ontwerpvaardigheid en concepten, worden er ook vragen gesteld over de toetsing van ontwerp kwaliteit. Hoe eigentijds hoe contrastrijk of hoe historiserend, maar ook hoe modern mogen en dienen ontwerpen te zijn en wie bepaalt dat dan? Het dilemma tussen sturen en geven van vrijheid kan overbrugt worden door het geven van voorbeelden. Voorbeeldenboeken, lijsten en overzichten en ontwerpend onderzoek kunnen duidelijkheid scheppen en inspireren.

Overigens is de mogelijkheid om via ontwerp tot een gewenste waterliniekwaliteit te komen sterk afhankelijk van de opdrachtgever en van de gestelde opgave. Opdrachtgeversrollen en hetgeen wat ontworpen moet worden zijn ook niet altijd even duidelijk aan de verschillende partijen. In dat verband kan ook de status van het kwaliteitsteam Nieuwe Hollandse Waterlinie aan de orde komen. Tenslotte is er opgemerkt dat er mogelijk een specifieke bouwkundige nodig is voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

3.6 Procesarchitectuur

Veel vragen gaan niet inhoudelijk over de Waterlinie of het project, maar gaan in op meer procesaspecten zoals; hoe kan ik andere partijen vinden en enthousiast maken?, hoe kan ik voorkomen om alles zelf te moeten ontdekken?, ofwel wat kan ik leren van anderen?. Daarnaast zijn er vragen over hoe het proces om tot een goed plan te komen eruit ziet. Om van een idee naar een plan te komen wenst men hulp, voornamelijk bij het uitwerken van een integraal uitvoerbaar project. De opdrachtverlening van projecten moet duidelijk zijn, hoe gaan aanbestedingen.

Kennisbenutting

Vaak blijkt dat er al wel veel kennis over onderwerpen bestaat maar dat de kennis onbekend is niet gevonden wordt en dan dus onbenut blijft. De kennisvraag hierbij is: hoe kan je effectief kennis laten stromen en benutten? Deze vraag geldt voor vele niveaus zowel ambtelijk bestuurlijk als bij projectontwikkelaars en andere actoren in het veld. Een deeloplossing kan gevonden worden in een evaluatie van hoe het gedachtegoed van Panorama Krayenhoff doorwerkt binnen de overheidslagen en naar het gebied, maar ook een cursus kan een oplossing zijn.

Draagvlak en verbreding

Het creëren van draagvlak heeft alles te maken met hoe partijen te prikkelen zijn en hoe je in gesprek komt met elkaar. Vraag is soms hoe je verschillende culturen verbindt? Dit geldt bijvoorbeeld voor medewerkers cultuurhistorie die in contact moeten komen met medewerkers van ruimtelijke ordening en andere sectoren zoals landbouw en natuur, economie en toerisme. Meer algemeen geldt: hoe vind ik partners zowel binnen als buiten de organisatie?

Kennis uitwisselen

Er kan veel verdiend worden met het uitwisselen van ervaringen of kennis zowel binnen beroepsgroepen bijvoorbeeld ondernemers, architecten als tussen beroepsgroepen zoals tussen opdrachtgevers en uitvoerders. Dit om een koppeling te maken tussen abstracte visies en het werk in het veld. De samenwerking met de provincie Noord-Holland (Stelling van Amsterdam) kan meer inzicht geven in de uitvoering van culturele planologie. Er is duidelijk de behoefte geuit aan een kennisnetwerk Belvedere / Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Ook internationaal kan kennis uitgewisseld worden, wat is er ontdekt in het lopende internationale project waar de Waterlinie aan deelneemt?

Door een platform (internet, nieuwsbrief, werkbijeenkomsten) te ontwikkelen zouden de verschillende enveloppen optimaal moeten kunnen profiteren van elkaars ervaringen, ook ervaringen opgedaan in andere projecten zoals de Stelling van Amsterdam of het Groene Hart zijn hierin leerzaam.

Voorbeeldprojecten

Om ondersteuning te geven aan nieuwe initiatieven is er vraag naar voorbeeldprojecten en dan zowel goede voorbeeldprojecten als slechte projecten op verschillende thema's. Een concreet voorbeeldproject kan bijvoorbeeld Fort Voordorp worden. De ervaringen die hier opgedaan zijn, kunnen waardevol zijn voor andere initiatiefnemers. Niet alleen geldt dit voor ontwerpvoorbeelden, maar ook voor hoe er is omgegaan met obstructies van regelgeving en hoe er is gezocht naar financiering. Voorbeeldprojecten die meer ingaan op een goede integratie van cultuurhistorie in ontwerp en planvorming kunnen ook buiten de Waterlinie worden gezocht.

3.7 Project Nieuwe Hollandse Waterlinie

De structuur van het project vraag ook om duidelijkheid, wie is waarvoor verantwoordelijk?, welke status heeft het project en hoe verloopt de communicatie?. Een evaluatie van projecten tot nu toe kan ervaringen, successen, valkuilen en open einden op leveren. Er is behoefte aan een overzicht van contactpersonen voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een overzicht zou gemakkelijk op een website kunnen worden gerealiseerd. Ook locale informanten kunnen op deze wijze makkelijk ontsloten worden. De aantekeningen van verschillende Nieuwe Hollandse Waterlinie projecten zouden overdraagbaar en openbaar moeten zijn, zodat hier sneller op in gespeeld kan worden. Er wordt ook gevraagd waar je terecht kan met vragen over de Waterlinie zowel voor ideeën, objecten als structuren. Voor de internationale dimensie van het project Nieuwe Hollandse Waterlinie is beschikbaarheid van Engelstalige informatie nodig.

Projectbureau

Bij veel van de aanwezigen is het niet duidelijk hoe de organisatie van het projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie werkt. Ook de werking van de Liniecommissie en het Kwaliteitsteam roept vragen op: waar is iedereen mee bezig en op aan te spreken?. Wat is de status van het Kwaliteitsteam. Hoe krijgen professionals toegang tot informatie die het projectbureau genereert?

4 Het aanbod

De thema's die in de behoefte-inventarisatie naar voren kwamen zijn gebruikt om naar bestaande en toegankelijke informatie te zoeken. Dit leverde meerdere lijsten op. Er is een literatuurlijst opgesteld, een lijst van beschikbare websites per thema en een lijst van verschillende relevante archieven. De lijsten zijn te vinden in de bijlage 4 t/m 6. Veel van het gevonden aanbod wordt genoemd in het schema van de kennisagenda.

5 Het vullen van de kennisagenda Nieuwe Hollandse Waterlinie

De inhoudelijke kennisagenda bestaat uit een schema waarin de lacunes worden gezocht door vraag en aanbod op elkaar af te stemmen. De kolom 'aanbod' behandelt alleen openbaar toegankelijke informatie zoals te vinden in bibliotheken, op websites of in archieven. In sommige gevallen is er een groot aanbod, dan is er gekozen om de drie a vier meest ter zake doende informatiebronnen te beschrijven. Als het aanbod bekend is kan de lacune beschreven worden en is er een kennisactie te formuleren. Er kan alleen een kennisactie worden gedefinieerd als er een lacune bestaat. Op sommige vragen is het antwoord bekend en is er geen kennisactie nodig. Een vraag die hierbij wel opkomt is waarom de vrager niet op de hoogte is van het antwoord. In sommige gevallen is de informatie moeilijk onsloten, waardoor kennis niet goed gebruikt kan worden. Dit probleem doet zich in meerdere gevallen voor bij informatie op websites en in de literatuur. Blijkbaar zijn websites niet in alle gevallen het juiste middel om informatie te verstrekken, blijkbaar kan niet iedereen informatie vinden of wordt werken met websites minder aantrekkelijk gevonden. Literatuur en archieven zijn ook bronnen van informatie die ver af staan van beleidsmakers en zelfs van ontwerpers en onderzoekers. Ontoegankelijkheid, tijdsdruk en onwetendheid en soms ook kosten (voor gebruik of reproductie) beperken het gebruik van deze informatiebronnen.

De kolom 'Wie kan het doen' geeft een indicatie van mogelijke opdrachtnemers, dit kunnen meerder partijen zijn en het kunnen ook nog andere partijen zijn dan hier genoemd.

De doelgroep bestaat uit bestuurders, ondernemers, ambtenaren van provincie of gemeente of beide, het publiek en ontwerpers. Soms worden plannenmakers apart genoemd, in sommige gevallen zijn ook de ontwerpers degene die de plannen maken. De kennisagenda is schematisch weergegeven en is te vinden in bijlage 1.

6 Conclusies en aanbevelingen

Na het invullen van de kennisagenda zijn er enkele algemene conclusies te maken en meer specifieke conclusies. Vanuit de conclusies zijn er aanbevelingen te geven die ingedeeld zijn in aanbevelingen over het omgaan met een kennisagenda en aanbevelingen over er wat er op korte termijn kan gebeuren. Deze laatste aanbevelingen geven aan waar de directie Kennis de prioriteiten ziet.

- Er zijn veel vragen gesteld met betrekking tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie, deels zijn deze vragen ook van toepassing op grotere gebieden of overkoepelende thema's.
- Een deel van de gevraagde kennis is beleidsmatig van aard en zou door het projectbureau beantwoord moeten worden, deels na raadpleging van kwaliteitsteam of stuurgroep.
- Er leven kennisvragen op het terrein van onderzoek, onderwijs en voorlichting (kennisbenutting en verspreiding). De grootste lacune vormt voorlopig het tekort aan kennisbenutting en -verspreiding.
- Veel van de bestaande kennis is zeer versnipperd aanwezig.
- De bestaande kennis is grotendeels onbekend en moet beter ontsloten worden.
- Er is veel kennis bij gemeenten, mensen in het veld, in de regio, terreineigenaren, hier wordt te weinig gebruik van gemaakt.
- Er werken veel mensen aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie, maar het is niet bekend wie wat doet.
- Veel van de lacunes bestaan uit het geven van overzichten en het bij elkaar brengen van actoren.
- Een klein deel van de vragen betreffen nieuwe kennisvragen die nieuw onderzoek vereisen. Deze onderzoeksvragen zouden verder uitgewerkt moeten worden om zo dit jaar of daarna in geschikte onderzoeksprogramma ingebracht te worden.
- De beschreven kennisactie dient aangescherpt te worden voordat de actie wordt uitgevoerd. Pas hierna kan onderzocht worden welke budgetten nodig zijn en waar deze gezocht kunnen worden.
- Het projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie wordt gezien als de coördinator van de kennis voor het project Nieuwe Hollandse Waterlinie.
- Over de Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie bestaan bij vele grote verwachtingen die deels ook worden ingelost door dit product.

Aanbevelingen: Omgaan met de kennisagenda

- Breed verspreiden van deze agenda, of tenminste de bijlagen met het aanbod van kennis, omdat daarmee al een deel van de kennis toegankelijker wordt.
- Er is een jaarlijkse evaluatie en actualisatie nodig van de kennisagenda.
- Er kan een controle lijst worden opgesteld ten behoeve van nieuw op te starten projecten met hierin aspecten als toegankelijkheid van de nieuwe opgedane kennis, voor welke doelgroep is het van belang en hoe kan deze doelgroep er het beste gebruik van maken.
- Er zijn verschillende onderzoeks-, onderwijs- en voorlichtingsbudgetten bij verschillende ministeries. Het is van belang om een overzicht te hebben, welke onderzoeksstromen zijn er en welke contactpersonen gaan hier over. Het is belangrijk dat onderzoeksgelden aangewend voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie niet vanuit één partij komt, maar breed gedragen wordt.
- De eerste stap die gezet moet worden na het opleveren van de kennisagenda is om verschillende organisaties en partijen te vragen of zij informatie hebben over

de gestelde vragen. Dit is ten dele gebeurd in het opstellen van de kennisagenda en dan alleen voor wat betreft openbaar toegankelijke kennis. Voordat onderzoek wordt uitgezet is het goed om te weten of er geen dubbel werk wordt gedaan. Mocht er informatie bij andere partijen aanwezig zijn dan kan één van de kennisacties worden om er voor te zorgen dat deze informatie toegankelijk wordt.

- Om de kennisacties vanuit de kennisagenda uit te voeren is het belangrijk dat er iemand of een organisatieonderdeel (binnen het projectbureau) verantwoordelijk wordt gemaakt voor de uitvoering van de kennisagenda.
- Het is belangrijk om veel mensen bij de kennisagenda Nieuwe Hollandse Waterlinie te betrekken, specifiek studenten omdat zij de professionals en onderzoekers van de toekomst zijn. Voor de historische kennis is het belangrijk om organisaties als de Stichting Menno van Coehoorn en Stichting Militair Erfgoed te betrekken bij de kennisbenutting en vergaring.
- Kennisparagraaf opnemen in FES aanvragen
- Kennisparagraaf opnemen in de projectenveloppen.
- Gebruik de mogelijkheden van internet om te doen aan kennisuitwisseling (forum, digitaal bureau, almanak) en gebruik daarbij bestaande projecten en trajecten om bij aan te sluiten.
- Het is opvallend hoeveel kennis verzameld en toegankelijk gemaakt wordt door liefhebbers. Stimuleer dit met een subsidie of ondersteuningsmogelijkheid en pas hen in formelere trajecten in.

Aanbevelingen: Wat te doen in 2006

- Publiceer de Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie van de TUD in digitale en analoge (boek) vorm. Bied de informatie ook aan via een interactief GIS op internet¹.
- Breng de kennisbehoefte in ieder geval in het project onderzoeksprogramma architectuur en cultuur van het ARC en in de rijksenveloppe.
- Voor het toegankelijk maken van informatie moet zoveel mogelijk worden aangesloten bij bestaande initiatieven, bijvoorbeeld met het landelijk opgestarte cultuurhistorische kennis infrastructuur (KICH).
- Ter aanvulling van de aanbodlijsten van kennisagenda kan er een lijst worden opgesteld met beschikbare GIS informatie.
- Bij het succes van het project Nieuwe Hollandse Waterlinie is het belangrijk om partijen te blijven enthousiasmeren, dit betekent een bijzonder nadruk op de communicatie van de verschillende kennisacties. Door de dynamiek en vernieuwing blijven mensen betrokken bij het project.
- Aanbevolen wordt om de volgende twee criteria te hanteren voor de prioritering: snel resultaat en belemmeringen voor de voortgang. Belangrijk voor de voortgang van het project zijn de kennisacties: maken van een belemmeringenkaart en een visie over ruimtelijk kwaliteit opstellen. Een snel resultaat is te behalen met het bundelen en beschrijven van historisch materiaal, zowel beeldmateriaal als teksten.
- In een actualisatie van de kennisagenda kan meer aandacht worden geschonken aan de mensen in de dagelijkse praktijk van de waterlinie door bijvoorbeeld een kennisnetwerk op te zetten.
- Veel van de lacunes bestaan uit het geven van overzichten. In 2006 zou hier om te beginnen veel aandacht aan geschonken kunnen worden. Veel van de overzichtlijsten zouden als quick-wins invulling kunnen krijgen.
- Filter onderzoeks- en voorlichtingsvragen voor mei 2006 uit de grote hoeveelheid vragen en breng ze in de vrije onderzoeksaanbesteding van 2006. Het projectbureau zou ook alvast de onderzoeks aanvragen voor 2007 kunnen voorbereiden.

¹ Hiervoor is het noodzakelijk dat het materiaal aangepast wordt aan bijvoorbeeld de techniek gebruikt voor het KICH.

Bijlage 1 Schema Kennisagenda Nieuwe Hollandse Waterlinie

Thema 1: Historie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	Kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Wat is de historische samenhang tussen de diverse linies? (Stelling van Amsterdam, Grebbelinie, West- Brabantse linie)	Sterk Water, C. Will, uitgeverij Matrijs, 2004 De Hollandse Waterlinie, Brand & Brand, uitgeverij Veen, 1986 Vestingwerken in Nederland, W.H. Schukking, uitgeverij Terra, 1988 http://www.hollandsewaterlinie.nl/index.asp?id=22									

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	Kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				verwerven inzichten	ontwerpen	voortichting	vaardigheden			
Welke kennis is nog nodig om het systeem van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in al zijn onderdelen te beschrijven?	onderzoek inundatievelden, peildatum 1940, Anne Visser Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie, peildatum 1940, TU Delft De Hollandse Waterlinie, Brand & Brand, uitgeverij Veen, 1986 Scriptie Bekius, D.Bekius, 2000.	verdieping van kennis op verschillende onderdelen, waaronder de verdedigingsstrategie en tactiek (inzet militairen en vuurlinies ed). Ondermeer kennis over andere peiljaren en andere niveaus.	onderzoek naar waar is verdieping nodig. Eventueel kennis laten ontwikkelen door enveloppes of op projectniveau	x				Stichting Menno van Coehoorn Stichting Militair Erfgoed	ontwerpers liefhebbers ondernemers	Hierdoor worden onjuiste verhalen ontzenuwd. Let met name op de werking van de schootsvelden, inundatievelden en verboden kringen
Welke functie had beplanting op de verdedigingswerken? Hoe werden forten en de omgeving beplant? Welke filosofie zat er achter de beplantingen? Hoe werden forten en de omgeving beplant?	http://www.hollandsewaterlinie.nl/index.asp?id=29 landschapsbeheer Noord Holland (de Stelling van Amsterdam) De Hollandse Waterlinie, Brand & Brand, uitgeverij Veen, 1986 IMG, KMA, NWC-archief Staatsbosbeheer	gedetailleerde informatie ontbreekt	onderzoek naar het functioneren, soorten en vormen van beplanting in de militaire context	x	x			Staatsbosbeheer universiteiten, KMA, Landschapsbeheer	Beheerders ontwerpers	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	Kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Is er een beschrijving van de Nieuwe Hollandse Waterlinie als monument in zijn totaliteit?	Beschrijvingen op elementniveau in de objectenlijst van de RDMZ, te zien op www.kich.nl	Geen beschrijvingen voor de gehele waterlinie	Waterlinie beschrijven als monument	x		x		Monumentenzorg	bestuurders	Voor aanwijzen van stads-, dorps-of landschapsgezicht en de werelderfgoedlijst
Wat is er bekend over de dynamische ontwikkeling van de waterlinie?	De Waterlinie. Een onderzoek naar de cultuurhistorische waarde van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, D. Bekius, 2000, zie literatuurlijst	Geen beschrijvingen voor de gehele waterlinie	onderzoek naar de verschillende fasen van de waterlinie als verdedigingsstructuur	x	x			universiteiten, adviesbureaus	ontwerpers liefhebbers plannenmakers	
Hoe functioneren kleine elementen in de waterlinie?	Een onuitdoofbaar Vuur: Betonnen verdedingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, Koen, D.T, uitgeverij Reinders, 1995 Vestingbouw Stap voor Stap, Lepage, J, uitgeverij Walburg Pers, 1992 www.forten.info	niet volledig, veel versnipperde en ontoegankelijke informatie	samenhang brengen in en ontsluiten van kennis over kleine elementen	x	x	x		Menno van Coehoorn Stichting Militair Erfgoed universiteiten	ontwerpers, beheerders,	onbekendheid kan zorgen voor het verdwijnen van de elementen in een rap tempo

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	Kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				verwerven inzichten	ontwerpen	voortichting	vaardigheden			
Welke kennis is er over de militaire strategie en tactiek van verdedigen met de waterlinie.	Water ter verdediging, St. Menno van Coehoorn, Vestingbouwkundige Bijdragen, Walburg Pers, 1994 Sterk Water, C. Will, uitgeverij Matrijs, 2005 IMG Den Haag – Instituut voor Militaire Geschiedenis http://www.landmacht.nl/400-terugblik/420/20-faq_img.htm	versnipperd en ontoegankelijk	overzicht maken van waar wat te vinden is	x				Menno van Coehoorn Stichting Militair Erfgoed universiteiten	liefhebbers exploitanten in toerisme sector	
Is er informatie over de historisch bouwkundige technieken van de waterlinie bouwwerken?	NA, IMG, KMA, RDMZ onderzoeken Bunker Q	geen specifieke informatie of toegankelijkheid over bekend	Inventarisatie en onderzoek naar historisch bouwkundige technieken van verdedigingswerken toegankelijk maken.	x	x	x		universiteiten, bouwhistorici, adviesbureaus	beheerders, ontwerpers, restaurateurs	plannen, plattegronden, bestekken, aanbestedingen

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	Kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				verwerven inzichten	ontwerpen	voortichting	vaardigheden			
Welke historische kaarten zijn beschikbaar en in hoeverre sluiten zij op elkaar aan?	schriftelijk en digitaal kaartmateriaal mbt inundatiegrenzen 1940 aanwezig bij projectbureau NHW atlas, peildatum 1940, in de maak bij de TU-Delft TMK 1850, atlasreeks WoltersNoordhoff, Groningen, KMA, IMG, NA	alleen overzichten van situatie 1940. Verschillende schaalniveaus waardoor de aansluiting van gebieden moeilijk is voor nationaal overzicht. Ander kaartmateriaal verspreid en moeilijk toegankelijk.	uitbreiding van de atlas naar meerdere perioden en lagere schaalniveaus	x	x	x		universiteiten cultuurhistorisch bureau	ontwerpers liefhebbers	Te denken valt aan de topkaarten, bodemkaarten, geomorfologische kaarten. Zorg voor standaardisatie van methoden en technieken
Overzicht op kaart met beschrijving van alle nog bestaande elementen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie?	atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie, TU Delft, 2006 www.kich.nl, www.forten.info, POMI 2.0, VROM, 2004	onvolledig inzicht en overzicht, kleine elementen uit verschillende fasen ontbreken	Op zoek gaan naar ontbrekende elementen. Onderzoek naar historische kaarten en beschrijvingen. Kaart maken van elementen en beschrijvingen.	x	x	x		universiteiten cultuurhistorisch bureau	ontwerpers publiek	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	Kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				verwerven inzichten	ontwerpen	voortichting	vaardigheden			
Waar is recent kaart-, foto en ander visueel materiaal?	Luchtfoto's RAF, 1945, Stiboka, speciale collecties Wageningen UR Luchtfoto's Nieuwe Hollandse Waterlinie, provincie Utrecht, 2000 Legermuseum SMG, Den Haag, videopresentatie van projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie, vereniging Oud-Hoograven.	niet volledig overzicht, moeilijk toegankelijk voor publiek.	volledig en toegankelijk overzicht met uitgebreide inhoudsbeschrijving	x	x	x		archivaris	ontwerpers, bestuurders, publiek	
Waar zijn oude kaarten te zien?	SMG het Utrechts Archief (www.hetutrechtsarchief.nl), het Gelders archief	geen volledig overzicht	overzicht volledig maken	x	x			archivaris	Ontwerpers, publiek	Pleidooi voor bundeling digitaal archief van oude kaarten
Welk materiaal ligt er in welke archieven?	Nationaal Archief, SMG, het Utrechts Archief (www.hetutrechtsarchief.nl), het Gelders archief	geen overzicht van waar wat te vinden is	overzicht maken met beschrijving van welk materiaal er in welk archief te vinden is.		x	x		archivaris	ontwerpers, publiek	koppeling tussen wat is er te vinden en welke kaarten zijn waar te vinden.

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	Kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				verwerven inzichten	ontwerpen	voortichting	vaardigheden			
Behoeftte aan Europese verhalen	Interreg. project European institute of cultural routes	geen informatie over bekend	onderzoek naar verhalen	x				onderwijsinstellingen	publiek, deskundige	
Behoeftte aan verhalen van mensen die in de linie zijn gelegerd of die de linie hebben aangelegd?	Oude NHW verhalen, resultaten van verhalenwedstrijd (projectbureau NHW) in: Op de Bres.	niet volledig en wat er is niet toegankelijk	toegankelijk maken	x				onderwijsinstellingen	publiek, deskundige	
Behoeftte aan verhalen van mensen die leven in de waterlinie?		geen informatie over bekend	onderzoek naar verhalen	x				onderwijsinstellingen, onderzoeksinstellingen.	publiek, deskundige	

Thema 2: Beleidsuitvoering

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortichting	vaardigheden			
Welke financieringen zijn er voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie?	Groenfond, Restauratiefonds, Cultuurfonds, Investeringsbudget Landelijk Gebied, Investeringsbudet Stedelijke Vernieuwing, Plattelandsontwikkeling (EU), Gebiedsgerichtbeleid (websites in lijst van Susanne)	niet bekend of het volledig is	onderzoek naar meerdere mogelijkheden van financieringen	x				projectbureau NHW, ministeries	bestuurders, plannenmakers, beheerders	
Welke Europese gelden kunnen gebruikt worden voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie?	Plattelandsontwikkeling POP2, Leader, Interreg Cultuur 2000	niet bekend of het volledig is	overzicht van mogelijkheden met een beschrijving wat nodig is om geld te ontvangen.	x				projectbureau NHW, ministeries	bestuurders, plannenmakers, beheerders	
Welke financiering is er voor het behoud van elementen?	www.restauratiefonds.nl groene subsidiefondsen	weinig informatie over bekend	uitzoeken welke mogelijkheden er zijn	x				OCW, andere ministeries	bestuurders, plannenmakers, beheerders	
Welke subsidies zijn er voor herbestemming?	www.fondsenboek.nl www.mfg groningen.nl/ groenefondsen	geen volledig overzicht	uitzoeken welke mogelijkheden er zijn	x				projectbureau NHW, ministeries	bestuurders, plannenmakers, beheerders	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Welke financiering is er voor publieksactiviteiten?	Prins Bernhard Cultuurfonds, Klikfonds	weinig informatie over bekend	overzicht van mogelijkheden met een beschrijving wat nodig is om geld te ontvangen.	x				projectbureau NHW,	bestuurders, plannenmakers, beheerders	
Hoe kom ik aan commerciële gelden?		weinig informatie over bekend	overzicht van mogelijkheden met een beschrijving wat nodig is om geld te ontvangen.	x				adviesbureau	bestuurders, plannenmakers, beheerders	
Hoe kan je meekoppelen met andere financiële stromen?		weinig informatie over bekend	overzicht van mogelijkheden met een beschrijving wat nodig is om geld te ontvangen.	x			x	financieel adviesbureau	bestuurders, plannenmakers, beheerders	
Welke partijen moeten ingeschakeld worden om financiering te regelen?		afhankelijk van het onderwerp	overzicht van partijen die zich bezig houden met het regelen van financiering.	x				projectbureau NHW	bestuurders, plannenmakers, beheerders	
Kunnen de geldstromen van CBV, ISV2, ILG en GOB optimaal aangewend worden voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie?		weinig informatie over bekend	contact opnemen met projectgroepen CBV, ISV2, ILG en GOB om de mogelijkheden te verkennen	x				projectbureau NHW	bestuurders, planners	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Wat betekent het voor de Waterlinie als het gebied is aangewezen als Habitatgebied?	www.minlnv.nl Natura 2000 Vogel- en Habitatrichtlijn http://www9.minlnv.nl/servelet/page?_pageid=79&_dad=portal30&_schema=PORTAL30&frm=simple&uz=&ib=totaal&qt=natura+2000+vogel+habitatrichtlijn&infobron=totaal voor informatie publicatie en brochures									
Welke juridische mogelijkheden voor bescherming bestaan er naast artikel 35 van de Natuurbeschermingswet?		andere mogelijkheden zijn onbekend	verder onderzoek naar de mogelijkheden	x				LNV/OCW	beheerders, bestuurders	
Wat betekent plaatsing op de Monumentenlijst?	LNV-loket, over uitvoering, wet- en regelgeving minlnv, en veelgestelde vragen, ook mogelijkheid vragen te stellen via e-mail,									
Staan alle gebouwen van de waterlinie op de Monumentenlijst of worden zij op een andere wijze	http://www9.minlnv.nl/servelet/page?_pageid=79&_dad=portal30&_schema=PORTAL30&pv=0101196&pt=17112005&dt=&uz	niet bekend of alle gebouwen er op staan.	onderzoek of alle gebouwen op de Monumentenlijst staan. De gebouwen die er niet op staan	x				RACM	bestuurders, ontwerpers, beheerders	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
beschermd?	=&qt=natura+2000+vogel+habitatrichtlijn&ib=loketotaal&dt_keuze=all&fromday=01&frommonth=01&fromyear=1996&today=17&tomonth=11&toyear=2005		bekijken of ze een andere status hebben.							
Wat betekent plaatsing op de Werelderfgoedlijst?	www.werelderfgoed.pagina.nl, www.minocw.nl/werelderfgoed/brochure/index.html, proefschrift Bart van der Aa.									
Is er uitbreiding nodig van de redengevende omschrijving van de rijksmonumenten in de waterlinie?	www.kich.nl www.monumentenzorg.nl	actualisatie wordt momenteel ter hand genomen.	Aansluiten bij traject ingezet door RACM					RACM	bestuurders, ontwerpers beheerders	
Welke wet en regelgeving is van toepassing op het gebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie?	gemeenten, provincies en departementen, KIC recreatie, Nieuwe Kaart van Nederland	geen overzicht bekend	Belemmeringen kaart/ Kansentaart	x	x	x		KIC Alterra DLG DK	ontwerpers, bestuurders, beheerders	
Is er een overzicht van het voorgenomen beleid ten behoeve van de samenhang van de waterlinie.	Alterra werkt een overzicht voor de Nationale Landschappen	geen bestaand overzicht bekend	overzicht maken van het beleid voor de NHW in rijksnota's, streek- en bestemmingsplannen.			x		adviesbureau provincies	ontwerpers, bestuurders	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Hoe kan bestaande bebouwing in de verboden kringen met bestuursrechtelijke middelen verwijderd worden?		geen informatie bekend	vraag voorleggen aan jurist	x				VROM juristenafdeling	bestuurders, plannenmakers	geen onteigening
Welke ervaringen zijn er rond obstructies in regelgeving?		geen toegankelijke informatie	traject opzetten waarin ervaringen gedeeld kunnen worden	x		x	x	adviesbureau	ondernemers, bestuurders	voorbeeld fort Voordorp.
Hoe kan de nieuwe WRO gunstig worden gebruikt voor de waterlinie?	http://www.vrom.nl/pagina.html?id=7008	is nog in ontwikkeling, nog geen toegankelijke informatie	beschrijving maken van de voornemens van deze wet	x		x	x	VROM	ondernemers, bestuurders	Hier alvast op anticiperen
Hoe kan het compensatiebeginsel voor water in de Nieuwe Hollandse Waterlinie worden toegepast?	LNV-loket Ministerie van VenW	De consequenties van de toepassing zijn onbekend	Invulling geven aan de principes van het compensatiebeginsel voor de NHW.	x	x	x		Rijkswaterstaat adviesbureau ontwerp bureau	bestuurders, ontwerpers, ondernemers	Er is wel beleid maar geen kennis over de toepassing.
Welke rol kan de Nota Ruimte spelen bij het vrij houden van permanente bebouwing in de	Nota Ruimte i.r.t. NHW, door Noud Jansen van VROM, aanwezig bij projectbureau									

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
verboden kringen?										
Hoe start je een ruimte-voor-ruimte regeling in een gemeente?	PDF: 'Perspectief ruimte voor ruimte regeling' http://www.lei.dlo.nl/publicaties/PDF/2004/4_xxx/4_04_04.pdf VROM – Dossier Gebiedsontwikkeling voorbeeldprojecten http://www.vrom.nl/pagina.html?id=18011	onbekendheid met de regeling	bekendheid geven aan de mogelijkheden van de ruimte-voor-ruimte regeling voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie	x		x		projectbureau NHW	bestuurders, ondernemers, ontwerpers	
Hoe kunnen de rijkspartners op een gewenste manier faciliteren bij de uitvoer van de Nieuwe Hollandse Waterlinie?		de wensen van de partners zijn onbekend	bijeenkomst waarin wensen kenbaar worden gemaakt	x		x		projectbureau NHW	provinciale bestuurders, ontwerpers	
Hoe worden Nationale Landschappen en projecten daarbinnen geprioriteerd?	projectgroep Nationale Landschappen, Nota Ruimte	informatie aanwezig maar moet nagevraagd	Communicatie over uitvoering van Nationale Landschappen					Directie Regionale Zaken, LNV, programmteam Nationale Landschappen	bestuurders,	
Hoe ziet het Rijk de 100 miljoen verevening gerealiseerd?	VROM – Dossier Gebiedsontwikkeling voorbeeldprojecten http://www.vrom.nl/pagina.html?id=18011	informatie aanwezig maar moet nagevraagd	vraag stellen					PPS bureau DLG	bestuurders, plannenmakers	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Is er inzicht in de beleidsrisico's per provincie (anders dan ruimtelijk)?		informatie nog niet aanwezig,	afwachten van de resultaten evaluatie Nationale Landschappen ten behoeve van de voortgangsrapportage Nota Ruimte aan de TK in 2006	x		x		projectbureau NHW		
Wat is het internationale beleid t.a.v. de waterlinie? Welke instrumenten zijn er vanuit internationaal beleid aan te wenden voor de waterlinie?	Echt internationaal beleid is er nog niet. De nominatie van de Nieuwe Hollandse Waterlini is in voorbereiding. Wel internationaal beleid zoals Malta en VHR van toepassing op het gebied maar dan niet specifiek voor de waterlinie. www.minvrom.nl www.minocw.nl/architectuur/nota2/pagina_67.html www.coe.int , www.unesco.org		bekendheid geven aan de bestaande informatie			x		projectbureau NHW		
Welke mogelijkheden zijn er voor grondverwerving?	www.rentmeestervr.nl www.kadaster.com www.dienstlandelijkgebied.nl	informatie is versnipperd	beschrijving van wat er speelt rond grondverwerving in de Nieuwe Hollandse Waterlinie	x		x		DLG, provincies	bestuurders, ondernemers,	

Thema 3: Beheer

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortichting	vaardigheden			
Wat is origineel aan bouwwerken van de NHW en hoe ga ik hier mee om?	forteninspectie, onderzoek naar technische staat van de forten door Bunker Q	Geen oplossing voor de vraag: Hoe ga ik er mee om	Overzicht van de mogelijkheden	x	x			Kwaliteitsteam, restauratiebureau	beheerders, ondernemers	voorbeeld: loodwit is niet meer toegestaan, wat is het alternatief
Welk perspectief hebben agrariërs in de inundatiegebieden?		versnipperde informatie en niet gericht op de NHW	toepassen voor de NHW	x		x		Directie Kennis helpdesk Vitaal Landelijk Gebied	bestuurders, ondernemers (agrariërs)	
Wie beheert forten/ objecten	Linie op een rijtje, P. Braaksma, 2001, projectbureau NHW	onbekendheid	breder toegankelijk maken			x		Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie	beheerders, Ondernemers,	
Wie bepaalt wat er gebeurt met de objecten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie?		geen informatie over bekend	ontwikkelen van een visie op object niveau	x		x		Kwaliteitsteam,	ontwerpers, ondernemers, bestuurders	
Hoe beheer je de groene omgeving in relatie tot het fort?	doelen in Panorama Kraijenhoff, projectenveloppe, gemeentepannen, doelen van de eigenaar.	weinig informatie over bekend	Gevolgen van de plannen voor een fort voor de groene omgeving in beeld brengen.	x	x	x	x			Groen beheer roept emoties op, hier moet rekening mee gehouden worden. Relatie met het historisch functioneren van beplanting en ontwerpgrammatica

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Hoe zorg je er voor dat het beheer van forten niet eigenaar afhankelijk is en daarmee subjectief?		geen informatie over bekend	opstellen van een breed gedragen visie	x		x	x	Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie	ondernemers bestuurders	
Welke kennis is er van het huidige systeem van waterhuishouding.	scenario studie water, projectbureau NHW, 2001 waterstaatskaart, waterschappen	niet op detailniveau	verder uitwerking	x		x		waterschappen, provincies	ontwerpers,	

Thema 4: Nieuwe functies

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Wat kan en mag er in de Waterlinie aan nieuwe ontwikkelingen?	Panorama Krayenhoff	meer detaillering	regulier werk van de projectenveloppes	x		x		Projectenveloppe	ontwerpers, bestuurders, ondernemers, publiek	ook aandacht voor welke gebieden op slot zitten
Hoe verhoudt de waarde van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zich tot andere cultuurhistorische waarden van een gebied?	www.kich.nl bestemmingsplannen, streekplannen, monumentenlijsten	geen samenhangende beschrijving	opstellen van een cultuurhistorische waardering	x	x	x		Kwaliteitsteam, cultuurhistorisch adviesbureau	ontwerpers, bestuurders, ondernemers, publiek	
Hoe kun je omgaan met woningbouw binnen de Nieuwe Hollandse Waterlinie?	Panorama Krayenhoff, scenariostudie woningbouw, projectbureau NHW, 2001, Wonen in het buitengebied, advies van de Vromraad, 2004. www.belvedere.nu	onbekendheid met mogelijkheden van behoud door ontwikkelingsconcept	voorbeelden geven van geslaagde oplossingen	x		x	x	projectbureau Belvedere, adviesbureau	ontwerpers, bestuurders, ondernemers, publiek	Aandacht schenken aan opties sloop/nieuwbouw
Welke technische kennis over de gevolgen van herbesteding van de bouwwerken is er beschikbaar?	klimatologisch onderzoek voor forten, projectbureau NHW, 2002. Stichting Vleermuizen	versnipperde informatie	bundelen van informatie en beschikbaar stellen	x		x		projectbureau NHW	ondernemers, beheerders	voorbeeld fort Voordorp

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Hoe pak je renovatie het beste aan?	Bunker Q, RDMZ, Rijksgebouwen Dienst	versnipperde informatie niet specifiek voor de waterlinie	checklist maken van de te nemen stappen.	x		x	x	projectbureau NHW, adviesbureau	ondernemers, plannen makers, bestuurders	
Kunnen we gebruik maken van de kennis en ervaring van de Rijksgebouwen Dienst?		mogelijkheden zijn onbekend	vraag stellen aan de RGD en communiceren			x		projectbureau NHW, provincie, gemeente	ondernemers, plannen makers, bestuurders	
Wat te doen bij het verkopen van gebouwen door een private investeerder, wie moeten er betrokken worden?		ontbreken van een visie	ontwikkelen van een visie over het bewaken van de samenhang van de waterlinie, kwaliteitsborging	x		x		Kwaliteitsteam NHW, projectenveloppe	ondernemers, bestuurders, plannen makers	
Is er beleid voor de exploitatie van forten en andere objecten in de waterlinie?		versnipperde informatie in bestemmingsplannen? Visie ontbreekt op objectniveau	nagaan of hierover beleidsuitspraken zijn, visie ontwikkelen op exploitatie	x		x		projectbureau NHW	ondernemers, bestuurders, plannen makers	
Welke contacten zijn er met het PPS bureau van LNV?	maatschappelijke baten NHW door KPMG, 2003	inzicht in netwerk rond PPS ontbreekt	vraag stellen aan PPS bureau LNV	x		x		projectbureau NHW	ondernemers, bestuurders, plannen makers	
Hoe weet je als ondernemer wat mogelijk is in de waterlinie?	informatiedag voor ondernemers i.s.m. Stelling van Amsterdam: najaar 2005. Resultaten komen op								ondernemers	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
	papier.									
Wat kan een ondernemer nog doen als de NHW op de werelderfgoedlijst staat?	www.minocw.nl/werelderfgoed/brochure/pri nt.html www.unesco.nl werelderfgoed.pagina. nl www.monumentenzor g.nl Stelling van Amsterdam, projectbureau NHW	onbekendheid met (on)mogelijkheden werelderfgoedlijst	informatie handzaam presenteren	x		x		projectbureau NHW	ondernemers	
Hoe kom je van idee naar concrete uitvoering als ondernemer?		versnipperde informatie	checklist maken voor verschillende stappen en procedures beschrijven	x		x	x	projectbureau NHW, adviesbureau, Kamer van Koophandel	ondernemers	met name vergunningen en bestemmingsplanwijzigingen
Moet er een gezamenlijke marketingstrategie komen voor zowel betrokkenen als voor nieuwe partijen?	Een CD-ROM over hoe je het beeldmerk van de NHW kan gebruiken. Reeds verspreid onder fortenbeheerders.	visie ontbreekt op marketingstrategie	visie ontwikkelen op een gezamenlijke marketingstrategie	x		x		projectbureau NHW, Kamer van Koophandel	bestuurders, ondernemers, plannenmakers	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Welke actoren en instrumenten spelen een rol bij het open houden van de inundatiegebieden?	natuurbeheerders, agrariërs, overheden, projectontwikkelaars	versnipperde informatie en niet ontwikkeld voor de NHW	analyse van informatie in andere trajecten op bruikbaarheid voor de inundatiegebieden	x	x			Directie Kennis, Regionale Zaken, DLO	bestuurders, plannenmakers	
Wat is er nog meer te doen met water dan waterberging?	Belvedere projecten	versnipperde informatie en niet ontwikkeld voor de NHW	samenbundelen en vertalen van voorbeelden elders naar de NHW	x	x	x		Directie Kennis, projectbureau Belvedere	bestuurders, ontwerpers, ondernemers	
In hoeverre kunnen de inundatievelden gebruikt worden voor bijvoorbeeld recreatieve doelen?		versnipperde informatie en niet ontwikkeld voor de NHW	analyse van informatie in andere trajecten op bruikbaarheid voor de inundatiegebieden	x	x	x		Kwaliteitsteam, KIC Recreatie	bestuurders, ontwerpers, ondernemers	
Hoe kan een toerist de werking van de waterlinie zien en beleven?	diverse lokale arrangementen infocentrum Fort Vechten	alleen op lokaal niveau, niet ontwikkeld voor de Linie als geheel	analyse van de toegankelijkheid van de NHW en opsporen van knelpunten, ontwikkelen van een samenhangende route	x		x		projectbureau NHW, Kamer van Koophandel, KIC Recreatie, ANWB	ondernemers, bestuurders, plannenmakers, publiek	
Welke toeristische en recreatieve voorzieningen zijn reeds aanwezig in de waterlinie?	www.hollandsewaterlinie.nl LAW wandeling opgeleverd in 2004, boek verkrijgbaar in boekhandels.	onbekendheid met aanbod	overzicht voorzieningen	x		x		projectbureau NHW, Kamer van Koophandel, VVV's, ANWB	ondernemers, bestuurders, plannenmakers, publiek	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerking
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Is er een 'kemakeur NHW' te ontwikkelen zodat nieuwe ontwikkelingen passen binnen het concept Nieuwe Hollandse Waterlinie?		nog geen overzicht van kwaliteitseisen	ontwikkelen van ontwerpgrammatica	x	x			Kwaliteitsteam	ontwerpers, bestuurders, ondernemers	

Thema 5: Ontwerp en kwaliteit

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ Kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerkingen
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voorlichting	vaardigheden			
Hoe kun je goed en duurzaam ruimtelijk ontwikkelen in de waterlinie?	Belvedere projecten, OLS-website,	versnipperde informatie en niet toegespitst op de NHW	Ontwikkelen ontwerpgrammatica, Samenbundelen en vertalen geslaagde voorbeelden	x	x			nieuwe ambtelijke werkgroep kwaliteit per 2006, projectbureau Belvedere, adviesbureau	bestuurders, ontwerpers, ondernemers	
Hoe krijgen we eenheid in de Waterlinie?	EO Wijers prijsvraag, Panorama Kraijenhoff	kwaliteitsborging op samenhang ontbreekt	Ontwikkelen ontwerpgrammatica, Visie ontwikkelen kwaliteitsborging	x	x			ambtelijke werkgroep kwaliteit, Kwaliteitsteam	bestuurders, ontwerpers, ondernemers	
Hoe modern dienen ontwerpen te zijn, wie bepaalt en controleert dit?		geen beslissingen over genomen	visie op kwaliteit/kwaliteitsborging ontwikkelen	x	x			Kwaliteitsteam	bestuurders, ontwerpers, ondernemers	
Hoe zijn ontwikkelingen te toetsen?	Nu via bestemmingsplannen, welstand en monumentenverordeningen, maar daar zit nog geen linievisie in.	kwaliteitsborging ontbreekt nog	visie op kwaliteit/kwaliteitsborging ontwikkelen	x	x			Kwaliteitsteam	bestuurders, ontwerpers, ondernemers	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ Kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerkingen
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Hoe kun je het concept van 'behoud door ontwikkeling' uitvoeren in ontwerpen voor de NHW?	Belvedere projecten, OLS-website,	versnipperde informatie en niet toegespitst op de NHW	Ontwikkelen ontwerpgrammatica, Samenbundelen en vertalen geslaagde voorbeelden	x	x			nieuwe ambtelijke werkgroep kwaliteit per 2006, projectbureau Belvedere, adviesbureau	bestuurders, ontwerpers, ondernemers	
Hoe kun je ruimtelijke ontwikkeling iets meegeven van de Nieuwe Hollandse Waterlinie		onbekendheid met de kansen die de NHW biedt voor grotere leefomgevingkwaliteit	uitdragen van de kansen die de NHW biedt in andere trajecten	x	x	x		projectbureau NHW, ministeries, provincies, gemeenten	bestuurders, plannenmakers	
Welke goede voorbeeldprojecten zijn er in de Nieuwe Hollandse Waterlinie?	Belvedere projectenbank www.belvedere.nu	onbekendheid van geslaagde voorbeelden	bundelen van voorbeeldprojecten	x	x	x		projectbureau NHW, projectbureau Belvedere, adviesbureau	bestuurders, ontwerpers, ondernemers	
Welke voorbeelden zijn er te geven van goede integratie van cultuurhistorie in ontwerp en planning?	Belvedere projectenbank www.belvedere.nu									
Hoe kun je zorgen voor de verbinding tussen verleden en toekomst?	Belvedere projectenbank www.belvedere.nu									
Zijn de ruimtelijke planners voldoende op de hoogte van de planologische principes		niet bekend	evaluatie in hoeverre planologische principes bij plannenmakers bekend zijn	x	x	x		projectbureau NHW, adviesbureau	bestuurders, plannenmakers	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ Kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerkingen
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
uit het linieperspectief?										
Hoe kunnen de principes uit het linieperspectief worden doorvertaald in ruimtelijke plannen?		versnipperde informatie en nog niet doorvertaald naar lagere schaalniveaus	ontwikkelen ontwerpgrammatica, bundelen van voorbeelden	x	x	x		ambtelijke werkgroep Kwaliteit, Kwaliteitsteam	bestuurders, ontwerpers	
Hoe kun je in en naast een ontwerp verschillende cultuurhistorische waarden met elkaar verbinden?	Belvedere projectenbank www.belvedere.nu www.kich.nl									
Welke actuele ruimtelijke plannen liggen er allemaal in het Waterlinie gebied?	Nieuwe Kaart van Nederland, Onderzoek van Alterra voor de Nationale Landschappen	niet uitputtend en geen overzicht van mogelijke plannen zonder status	nadere inventarisatie	x	x	x		projectbureau NHW	bestuurders, ontwerpers, plannenmakers	
Welke autonome ontwikkelingen zijn er in het waterliniegebied en welke trends doen zich voor? (Nieuwe Kaart van de Nieuwe Hollandse Waterlinie)		versnipperde informatie en ontoegankelijk	analyse van ontwikkelingen en trends	x				directie Kennis, Regionale Zaken DLO	bestuurders, plannenmakers	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ Kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerkingen
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Welke niet ruimtelijke beperkingen zijn er in het Nieuwe Hollandse Waterlinie gebied?		geen overzicht van bekend	in beeld brengen van de ruimtelijke impact die wet en regelgeving kan hebben, bijvoorbeeld geluidszones.	x	x	x		projectbureau NHW	bestuurders, plannenmakers	
Welke maten moet je aanhouden om inundatievlakten of schootsvelden beleefbaar te houden / maken?		historische kennis ontbreekt	ontwerpgrammatica ontwikkelen	x	x			ambtelijke werkgroep Kwaliteit, Kwaliteitsteam	bestuurders, ontwerpers, beheerders	
Welk onderzoek en kennis is nodig voor het ontwerpen aan liniekwaliteit?	Atlas van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, TU Delft, 2006	er zijn wel basis kaarten gemaakt in de atlas maar deze zijn niet vergeleken en geïnterpreteerd.	Om de atlas bruikbaar te maken is het nodig om: 1. aanvullende kaarten te maken, 2. Een interpretatieslag te maken over de kaarten, 3. Een brug te slaan tussen kaarten en ontwerp en de mogelijkheden van ontwerp, 4. Ontwerpend onderzoek	x	x	x	x	universiteiten bijvoorbeeld TU Delft	ontwerpers, plannenmakers,	Voor de kennisacties is het maken van voorbeeldboeken en sites een mogelijkheid.

Thema 6: Procesarchitectuur

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ Kennisactie	Kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerkingen
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voorlichting	vaardigheden			
Hoe zijn provincies, gemeenten, bestuurders en andere sectoren te enthousiasmeren?		geen structuur om opgedane ervaringen te delen	Kennisuitwisselingsstructuur opzetten	x		x	x	projectbureau NHW, provincies	bestuurders, ontwerpers, ambtenaren	dit is niet specifiek voor de NHW
Hoe kan je kennis en draagvlak vast houden		geen universele oplossing	leren van successen van andere	x		x		projectbureau NHW, provincies	iedereen die betrokken is bij de NHW	dit is niet specifiek voor de NHW
Hoe krijg je kennis effectief op medewerkersniveau in verschillende organisaties?		geen doorwerking van kennis	overdrachtsdossiers maken op een website	x		x		projectbureau NHW, projectenveloppe	ambtenaren, ondernemers	dit is niet specifiek voor de NHW
Hoe kunnen abstracte visies worden gekoppeld aan het uitvoeringswerk in het veld?		de koppeling tussen visies en uitvoering ontbreekt	Periodieke uitwisseling organiseren tussen uitvoerders en plannenmakers	x		x		projectbureau	beheerders, plannenmakers	
Hoe komen de ambtenaren cultuurhistorie in contact met ambtenaren ruimtelijke ordening?	kennisuitwisseling Belvedere (georganiseerd door projectbureau Belvedere i.s.m DHV voor provincies)	kennisuitwisseling voor andere groepen dan provinciale ambtenaren	periodieke uitwisseling rondom een thema organiseren	x		x		projectbureau NHW	ambtenaren	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ Kennisactie	Kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerkingen
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voorlichting	vaardigheden			
Waar kunnen opgedane ervaringen worden gedeeld?	Uitwisseling in projectenveloppe	Er is geen reguliere uitwisseling tussen de projectenveloppe. Er is geen uitwisseling binnen doelgroepen bijvoorbeeld ondernemers. Er is geen uitwisseling tussen doelgroepen bijvoorbeeld beheerders en ondernemers. Geen uitwisseling met andere projecten zoals Stelling van Amsterdam.	Periodieke uitwisseling organiseren per doelgroep en tussen doelgroepen, internetplatform, nieuwsbrief	x		x	x	projectbureau NHW	iedereen die betrokken is bij de NHW	
Wie kan er helpen om van een idee naar een goed integraal plan te komen?	helpdesk Belvedere, website OLS	informatie niet toegespitst op de NHW	voorbeeldprojecten specifiek voor de NHW opnemen op bijvoorbeeld de website	x		x		projectbureau NHW	iedereen die betrokken is bij de NHW	
Hoe vind ik partners binnen de gemeente en daar buiten?	KICH almanak contactgegevens van mensen werkzaam in de cultuurhistorie	ontbreekt een overzicht van betrokken medewerkers	inpassen in de KICH Almanak waarin het netwerk van de cultuurhistorie staat opgeslagen	x		x		KICH programma	iedereen die betrokken is bij de NHW	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ Kennisactie	Kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerkingen
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voorlichting	vaardigheden			
Hoe kom ik vooraan in een nieuw traject bijvoorbeeld wet R.O en ILG?		te weinig bekendheid met de trajecten ILG en NWRO	Inzicht in het verloop van de trajecten zodat er adequaat gehandeld kan worden wanneer dit nodig is	x		x		projectbureau NHW	iedereen die betrokken is bij de NHW	
Hoe bekend is het Belvedere credo 'Behoud door ontwikkeling' op de werkvloer	monitor Belvedere 2003	niet specifiek voor Waterlinie gemeenten	nadere monitor					Projectbureau Belvedere, projectbureau NHW	bestuurders	
Hoe werkt het gedachtegoed van Panorama Krayenhoff door in de verschillende bestuursorganisaties?		geen informatie over bekend	Evaluatie	x		x		Liniecommissie	bestuurders	

Thema 7: Project Nieuwe Hollandse Waterlinie

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ Kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerkingen
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voortlichting	vaardigheden			
Hoe functioneert het projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie?	www.hollandsewaterlinie.nl									
Welke status heeft het advies van het kwaliteitsteam Nieuwe Hollandse Waterlinie?	www.hollandsewaterlinie.nl, werkprogramma kwaliteitsteam									
Hoe is de structuur van het project Nieuwe Hollandse Waterlinie organisatorisch opgebouwd?	www.hollandsewaterlinie.nl									
Hoe verloopt het proces van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zodat hierop aangehaakt kan worden?	verslagen van de besluiten van de Liniecommissie	verslagen zijn niet openbaar	actuele stand van zaken aangeven op de website van de NHW	x		x		projectbureau NHW	ondernemers, plannenmakers, bestuurders	
Hoe verloopt de opdrachtverlening van projecten?		geen informatie over bekend	proces van opdrachtverlening inzichtelijk maken	x		x		projectbureau NHW	ondernemers, adviesbureaus	
Wat is openbaar toegankelijk in de Nieuwe Hollandse Waterlinie?	www.hollandsewaterlinie.nl linie op een rijtje, P. Braaksma, 2001, ter inzage op projectbureau NHW	deel van de informatie moeilijk toegankelijk	de linie op een rijtje digitaal aanbieden op de websites van de NHW					projectbureau NHW	ondernemers, bestuurders, plannenmakers	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ Kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerkingen
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voorlichting	vaardigheden			
Zijn aantekeningen van verschillende Nieuwe Hollandse Waterlinie projecten overdraagbaar en openbaar?		geen informatie over bekend	duidelijk maken of de projecten openbaar toegankelijk zijn en zo ja deze toegankelijk maken	x	x			projectbureau NHW	plannen makers, ontwerpers	
Waar is de Engelstalige beschikbare informatie te vinden?	Interreg project NHW, meer info bij het projectbureau NHW	weinig informatie over bekend en moeilijk toegankelijk	Engelstalige informatie beschikbaar maken op de website	x	x			projectbureau NHW	toeristisch sector, werelderfgoedambtenaren	
Waar is een overzicht van alle forten?	De linie op een rijtje' door P.Braaksma, opdracht van projectbureau NHW, papieren document met per fort beschrijving van fort, eigenaar, gebruiker, adresgegevens									
Waar kunnen vragen, ideeën over de Nieuwe Hollandse Waterlinie worden gesteld?	Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie									
Hoe wordt de informatie van het projectbureau NHW toegankelijker voor professionals?	website www.hollandsewaterlinie.nl nieuwsbrief, incidentele bijeenkomsten rond een thema	mogelijk is er nog meer behoefte aan professionele informatie	op de website is mogelijk een afgeschermd plek welke door professionals gebruikt kan worden	x	x			projectbureau NHW	ontwerpers, plannenmakers	

Vraag	Aanbod	Lacune	Oplossing/ Kennisactie	kennisaspect				Wie gaat het doen	Doelgroep	Opmerkingen
				Verwerven inzichten	ontwerpen	voorlichting	vaardigheden			
Waar is een duidelijk overzicht per thema bijvoorbeeld water en de waterlinie te vinden?		de website is niet thematisch ingedeeld waardoor een thema als water versnipperd wordt aangeboden	een thematisch indeling kan gezien worden.	x		x		projectbureau NHW	ondernemers, ontwerpers, plannenmakers,	
Welke partijen zijn betrokken bij de waterlinie? Contactpersonen aangeven		overzicht is niet bekend	overzicht kan opgesteld worden en aangeboden op de website van de Nieuwe Hollandse Waterlinie	x		x		projectbureau NHW	bestuurders, plannenmakers ondernemers, publiek	
Wie heeft welke informatie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie?	www.hollandsewaterlinie.nl	Alleen de lijst met medewerkers van het projectbureau wordt hier aangegeven. Ontbreekt de betrokkenen buiten het projectbureau. Zowel professioneel als lokale informanten	Aansluiten bij KICH almanak met speciale subgroep voor kenners van de waterlinie.	x		x		projectbureau NHW	plannenmakers, ondernemers, publiek	

Bijlage 2 Vragen behoefte inventarisatie Nieuwe Hollandse Waterlinie

Hieronder staan de vragen zoals opgeschreven op de “geeltjes” tijdens de twee workshops op donderdag 22 en 29 september 2005.

1. Historie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Functioneren

- Historische samenhang diverse linies (Stelling van Amsterdam, Brabantse Linie, Grebbelinie e.d.).
- Diepere kennis van het bouwwerk NHW via bijv. archiefwerk.
- Voor bouwhistorisch onderzoek per post (of ander onderdeel) geen dubbel werk doen maar coördinatie via projectbureau NHW.
- Functie van beplanting op verdedigingswerken.
- Als de NHW wordt gezien als één monument, een beschrijving van het functioneren en onderdelen als totaliteit.
- Proza e.g. bloemlezing over niet kloppende verhalen over de Waterlinie.
- Kennisgat over de overbouwde, “overreden” linies in bijv. Utrecht.
- Welke elementen vinden we nodig.
- Hoe functioneren kleine elementen in de linie → militaire strategie als inspiratiebron kunstenaars / burgers.
- Alle praktische feiten over strategie / tactiek van verdediging.
- Hoe werkte het nu echt. Schootsvelden, etc (Tijd ontbreekt).
- Hoe werden forten en omgeving beplant / wat was de filosofie erachter / welke soorten werden gebruikt (Onderzoek nodig).
- Basiskennis (Bijv. Inundatiesysteem).
- Hoe is de ontwikkeling van de NHW in de tijd geweest, welke militaire of waterstaatkundige motieven waren er (Verhalen).
- Documentatie behoefte (historisch) Strategisch, operationeel, petithistorie.
- Liniebreed waar liggen alle kleine objecten binnen de Waterlinie? (Die niet opgenomen zijn in Panorama Krayenhoff).

Overzichten, kaart- en fotomateriaal

- Welke historische bronnen kan ik allemaal raadplegen?.
- Gegevens niet alleen van de 1940 periode maar over de hele dynamische historie van de linie.
- Kaarten / kaartmateriaal o.a topkaarten, bodemkaarten, geomorfologische kaarten, enz.
Vooraf per specifiek gebied.
- Overzicht op kaart met beschrijving van alle nog bestaande elementen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.
- Welk historisch materiaal is al aanwezig? En hoe toegankelijk? Kranten? Loket?
- Websites beter koppelen. Behoefte kaartmateriaal historisch materiaal. Moeten vaak zelf uitzoeken hoe de situatie vroeger was.
- Behoefte aan technisch-historische info lokaal-regionaal-wl-breed (plannen, plattegronden, etc).
- Kennis van huidige systeem van waterhuishouding / aan- / afvoer waterberging / gemalen Waterschappen, polder niveaus → alles op één kaart.
- Recente actuele foto documentatie i.c.m. kaarten.

- Behoefte aan visuele informatie NHWL (foto's, grafiek, kunst etc.) Waar en wat?

Archieven

- Waar zijn de oude kaarten te zien. Pleidooi voor bundeling digitaal archief van de oude kaarten.
- Welk materiaal in welke archieven?

Verhalen

- Verhalen van mensen (Europese verhalen).
- Verhalen: wie zat er wanneer in de NHW en wat maakte die mee.

2. Beleidsuitvoering

Financiering

- Welke financieringspotten zijn er allemaal voor de NHW. (Meekoppelen).
- Financiering behoud elementen. (Rijkswaterstaatlijstje) ????
- Er is een bijlage 2 bij de bestuursovereenkomst met mogelijke financiële bronnen. Deze is niet up to date.
- Duidelijkheid voor alle belanghebbenden waar welke potjes beschikbaar zijn.
- Duidelijkheid in hoe potjes zo kunnen worden aangewend dat ze niet alleen de aangegeven bestemming dienen, maar ook de NHW.
- CBV ISV2 gelden zodanig aanwenden dat gunstige voorrang.
- Is er potje geld voor projecten binnen NHW?
- Subsidies. Welke zijn er en hoe kun je er aanspraak op maken voor herontwikkeling.
- Financiering: Welke partijen moet ik inschakelen.
- Commerciële gelden.
- Benutten van subsidiestromen.
- Inzicht in / opsomming van financiële stromen:
 - + Rijk
 - + Provincie
 - + Gemeente
 - + Overig
- Ontwikkelaar / Gemeente. Hoe kan ik gebruik maken van Europese gelden?
- Financiering mee koppelen met?
- Financieringsstructuren. (Hoe je dat doet?)
- Financiën: Waar is de overzichtslijst?
- Behoud, ontwikkeling, publieksactiviteiten.
- Hoe staat het met de financiering van DK op dit moment, welke zaken zijn al 'gedekt'.
- Welke mogelijke financieringsbronnen (niet privaat) zijn er allemaal voor een bepaald object? (Gemeente, provincie, rijk, EU) .

Wet- en regelgeving

- Flora en Faunawet in relatie tot beschermde diersoorten / plantensoorten .
- Wat betekent het dat er vleermuizen op een fort zitten? Mag je dan niks?
- Wat betekent plaatsing op de monumentenlijst en wat betekent plaatsing op de werelderfgoedlijst?
- Welke elementen in de Waterlinie worden er allemaal beschermd? (De betekenis van wat een sticker heeft.)
- Staan alle gebouwen op de monumentenlijst?
- Uitbreiding nodig van (redengevende) omschrijvingen Rijksmonumenten in de NHW (en actualisatie) (Voorrang).
- Hoe kan bestaande bebouwing met bestuursrechtelijke middelen verwijderd worden (in 1^e kring).
- Anticiperen op b.v. de Wet R.O en wet grondexploitatie.
- Welke juridische mogelijkheden voor bescherming naast art. 35 Natuurmonumentenwet?

- Ervaringen rond fort Voordorp → welke lessen rond obstructies regelgeving
- Hoe kan t.z.t. de nieuwe WRO gunstig worden gebruikt voor de NHW? Hebben provincies / rijkspartijen al ideeën hoe ze de instrumenten uit de nieuwe WRO willen gaan aanwenden t.b.v. NHW? (vraag die pas speelt als nieuwe WRO in werking treedt)
- Wat is er binnen de Waterlinie beschermt?
- Wet en regelgeving van toepassing op NHL. (Wat mag, wat niet?)
- Als de NHW monument, Nationaal Landschap of Werelderfgoed is, wat betekent dat voor mij als private investeerder (beperkingen) .
- Vergunningen: Waar is de checklist planologisch / juridisch kader (Voor ontwikkeling).
- Ervaringen rond fort Voordorp → welke lessen rond obstructies regelgeving.

Beleidsinstrumenten

- Behoeftte aan een discussie voor “compensatie” resulterend in een algemeen standpunt over compensatie. (Beleid maar kennis nodig).
- Goede planologische instrumenten e.a.
- Welke rol de Nota Ruimte kan spelen bij vrij houden bebouwing in schootsvelden.
- ILG, GOB (Hoe kan de Waterlinie daar optimaal gebruik van maken).
- Hoe ga ik een ruimte-voor-ruimte regeling opstarten? Waar begin ik als gemeente?
- Is er een mogelijkheid om het Gemeenschappelijk Ontwikkelings Bedrijf (GOB, start op 1-1-2006) hierbij te betrekken en is duidelijk hoe het GOB het project NHW kan ondersteunen.

of op enveloppeniveau

- Hoe overleeft de boer in de inundatiegebieden?
→ perspectief
→ Wat is relevant wat al elders gebeurt bv. Veenweidegebied
Toepasbaarheid “landgoedconcept” voor NHW-gebied
→ Studie Clemens Steenbergen, Italië
- Hoe kan DG Ruimte, of VROM algemeen faciliteiten in het hele uitvoeringsproces in dien gewenst

Alle Rijkspartijen

- De NHW heeft overlap met 4 andere Nationale Landschappen. Er is nog geen inzicht / idee over hoe partijen te werk gaan als er een interessant project is in een Nationaal Landschap, maar buiten de NHW ligt, en er ook een interessant project in de NHW ligt en in een NL en er voorrang moet worden gegeven aan één van de projecten/ Hoe wordt de afweging gemaakt? Hoe stimuleer je juist dat project te kiezen dat beide NL gunstig is?
- Hoe ziet Rijk de 100 miljoen verevening gerealiseerd? (Achtergrond: Rijk denkt dat kan via PPS, gemeenten geloven er niet in)
- Is Belvedere, behoud door ontwikkeling bekend bij iedereen op de werkvloer? (Nee!)
- overzicht juridische procedures. Onteigening, streek en bestemmingsplannen, Rijksnota's t.b.v. samenhang project.
- (Beleids-) risico's per provincie (anders dan ruimtelijk) → afbreukrisico's.
- Behoeftte aan kennisnetwerk Belvedere / NHW / Nationale Landschappen.
- Wat is het internationale (EU) beleid t.a.v. de NHW en welke instrumenten zijn ervoor
- Wat voor ontwikkeling en mag een ondernemer plegen als de NHW op de Werelderfgoedlijst staat.
- Grondverwerking.
- Hoe ga ik om met grondspeculatie / grondposities?

Begrenzing

- Waar loopt de grens van de NHW? Is die geformaliseerd?
- Begrenzing NHW en kaarten?

- Begrenzing NHW i.v.t. begrenzing NL-proces. Is de begrenzing nou definitief of werken de provincies nog nader uit?
- Wat is de begrenzing van de Waterlinie is die vastomlijnd (Belvederecontour)
- Begrenzing. Nationaal Landschap NHW.
- 'Heldere' kaarten met:
 - + project begrenzing
 - + beleidsfuncties (Rijk / Provincie / Gemeente) t.b.v. Dwarsverbanden andere beleidstrajecten
- Wat valt wel dan niet onder de NHW? M.n. niet operationele forten in 1940.
- Niet alleen de jaren 40 situatie maar ook de hele dynamische situatie van 1815-1961 er bij betrekken.

3. Beheer

- Locatie van de forten in relatie tot de groene omgeving.
- Bepierking door politiek bestuur. Eigenaar weet vaak wel wat kan/mag. Subjectief / mode gevoelig.
- Wie bepaalt wat er gebeurd? Stenen veel gemakkelijker. Groenbeheer met emoties, hier rekening mee houden.
- Wie beheert forten / objecten? Wie is verantwoordelijk? (in veel gevallen duidelijk maar soms niet).
- Bescherming van de Forten.
- Wat is origineel en hoe ga ik daar mee om.

4. Nieuwe functies

- Actuele Kennis.
- Hoe ver gaan met exploitatie? Forten Linie etc. (Eerst doel helder ! Ten diensten aan Fort/NHW).
- Exploitatie (nieuwe) landgoederen. Zou daarmee t.a.v. de NHWL iets mee gedaan kunnen worden?
- Onderzoek commissies / Bouwvolume → exploitatie.
- Wat kan / mag er in de Waterlinie? Gebouwen etc. waar wel, waar niet, waarom.
- Is er een groot spanningsveld tussen behoefte aan beschermen van NHW en uitbreidingsbehoefte van steden en dorpen.
- Hoe verhoudt de waarde van de NHW zich tot andere cultuurhistorische waarden van een gebied.
- Technische kennis van herbestemming.
- In hoeverre kunnen de inundatievelden gebruikt worden voor bijv. recreatieve doelen?
- Beheerder / ontwikkelaar Fort: hoe pak je renovatie het beste aan (do's and dont's andere voorbeelden).
- Geschikt maken, kennis doorgeven, ervaring Rijksgebouwen Dienst.
- Ik ben ondernemer. Hoe weet ik wat mogelijk is om met een fort te doen? (i.v.m. monumentenstatus, bestemming e.d.) (restaurant, hotel).
- Wat is waar mogelijk? (gebied op slot voor bouwactiviteiten).
- Is nieuwbouw een optie?
- Rol agrariërs in inundatiegebieden.
- Is sloop een optie?
- Meer weten over waterbestemmingen, anders dan waterberging. (andere functies, potentie).
- Wat voor ontwikkeling en mag een ondernemer plegen als de NHW op de werelderfgoedlijst staat.
- Verkopen.
 - Ondernemers.
 - Beleidsambtenaren.
- Gezamenlijke marketingstrategie ook voor nieuwe partijen.
- Ondernemer: Hoe ga je van idee naar concrete uitvoering?
 - m.n.. vergunning, beschermingsplan wijziging.
- PPS-bureau.

- Bij wie moet ik me melden als ik als private investeerder iets wil in / met een fort in de NHW?
- Toerist. hoe zie ik de werking van de linie in het landschap? (begrip van wat je ziet, bij voorkeur niet alleen via bruine ANWB borden).
- Welke toeristische voorzieningen zijn reeds aanwezig in de Waterlinie?
- Planning interactie. Nieuwe ontwikkeling behoud KEMA-keur NHW, Lijnen zichtbaar houden ervaren van structuur, Mensen hierover informeren , werking van groepsschuilplaats.
- toeristisch-recreatieve infrastructuur (Fysiek en marketing) (ondernemer en consument).
- Waar kan ik recreëren in de NHW?
- Recreatie/Toerisme: is er een overzicht van het huidige aanbod in de NHW?
- Landelijk Gebied -> zichtbaar, wie partner na agrariërs -> DLG?

5. Ontwerp en kwaliteit

- Hoe creëer je duurzaamheid?
- Hoe kun je goed ruimtelijk ontwikkelen in linie? (Grammatica – behoefte aan).
- Toetsen ontwikkelingen? Doelstelling per project.
- Behoud door ontwikkeling, hoe?
- Gebruik dynamiek Waterlinie in ontwerp en planning.
- Hoe kun je ruimtelijke ontwikkeling iets meegeven van NHW?
- Anticiperen op ruimtelijke samenhang (Zorg van de groep.).
- Hoe krijgen we eenheid in de Waterlinie (Ruimtelijk-Structureel)?
- Beelden – Ontwerpprincipes.
- Zijn diegenen die de ruimtelijke plannen maken voldoende op de hoogte van de planologische principes uit het linieperspectief en kunnen ze deze goed doorvertalen in hun ruimtelijke plannen?
- Wat is de status van advisering van NHW-kwaliteitsteam?
- Zijn er goede voorbeeldprojecten in de NHW?
- Verbinding Verleden met toekomst.
- Voor planning en ontwerp: Kaartmateriaal dat niet op elkaar aansluit.
- Geen recept. Vrijheid voor ontwerp. Kennis in opleiding.
- Seminars / cursus in opleiding voor grammatica (Prijsvraag EO Wijers).
- Overzicht projecten voorbeelden waar andere partijen hun voordelen mee kunnen doen bv. Gebied, recreatie, natuur.
- De waarden van Cultuurhistorie en ruimtelijke sectoren als water, wonen en landschap liggen soms ver uit elkaar. Hoe kun je deze naast een ontwerp met elkaar verbinden.
- Ontwerper: Welke maten moet je aanhouden om inundatie vlakten / schootsvelden beleefbaar te houden / maken. (ervaringen in het veld).
- Voorbeelden van een goede integratie van cultuurhistorie in ontwerp en planvorming.
- Visie ontwikkeling niet zo maar zo!
- Terugkoppeling ervaringen uitvoering.
- Welke drempels / successen kom je tegen bij project(en) ontwikkeling vb. fort Voordorp.
- Hoe modern dienen ontwerpen te zijn. Wie bepaalt en controleert dat?
- Status van de plannen. In beeld brengen van alle plannen. Wel streekplannen. Nut van deze actie. Gaat om welke ideeën leven er. Niet betaalbaar.
- Welke actuele plannen in NHW gebied? (om hier op in te spelen.)
- Nieuwe kaart van NHW. Autonome ontwikkelingen. CPB →trends.
- Welke plannen zijn er al voor een bepaalde locatie (Zoals: bestemmingsplan, streekplan, monumentenwet, grondwatergebied etc.).

6. Procesarchitectuur

- Hoe breng je (effectief) kennis in tot op medewerkerniveau gemeentes (Bij alle afdelingen.) (Overdrachtsdossier maken op website.)
- Roep om cursus.

- Hoe zijn provincies en andere partijen te prikkelen?
CH ↔ RO
- Hoe werkt het gedachtegoed van Panorama Krayenhoff door binnen provincies/ gemeenten?/ gewesten/ BRU etc.
- Hoe kunnen verschillende enveloppen optimaal profiteren van elkaars ervaringen? (internetplatform? Nieuwsbrief?) Ervaringen Stelling van Amsterdam zijn ook interessant?
- Hoe krijgen we gemeenten enthousiast?
- Is Belvedere, behoud door ontwikkeling bekend bij iedereen op de werkvloer? (Nee!)
- Hoe hou je kennis / draagvlak vast?
- Bestuurders meenemen.
- Van idee naar plan, wie helpt?
- Kennis uitwisselen (Gemeente Utrecht).
- Hoe vind ik mijn partners binnen de gemeente maar ook daar buiten.
- Hoe zet ik een integraal project op. Proceskennis (schrijven goed plan).
- Uitvoerbaar plan.
- Samenwerking provincie Noord-Holland? Hoe? Cult-plan.
- Opdracht → uitvoering.
Provincie → DLG en LNV → DLG = ILG.
- Monique: bewerken 'grijze' circuit: hoe maak je anderen enthousiast die niet tot de insiders behoren.
- Anticiperen. Hoe voorkom je dat je net 'stapje achter loopt' vb. nieuwe wet RO, ILG, FES, EU, PPS.
- Koppeling tussen (vrij) abstractie visies en (letterlijk) laag bij de grond werk in het veld (beheerders / eigenaren).
- Landbouw / natuur, bewust worden R.O. Ambtenaren / gedeputeerden.

7. Project Nieuwe Hollandse Waterlinie

- Gehele organisatie rondom de NHWL. - bv. Projectbureau, p.r. kwaliteitsteam.
- Structuur van het project NHW. Wie is waarvoor verantwoordelijk? Status? Communicatie?
- Waar kan ik met vragen over de NHW terecht? (Ideeën, objecten, structuren).
- Evaluatie van projecten NHW tot nu toe:
↓
METHODIEKEN
Ervaringen
Successen / Valkuilen
Open einden
- Hoe krijgen betrokkenen / professionals toegang tot informatie bij projectbureau? (internetsite is minder interessant geworden voor professionals).
- Hoeveelheid aan informatie aanwezig, maar niet geordend.
Wie heeft wat?
Bij wie moet ik zijn?
Wat is er al?
- Geen duidelijk overzicht per thema bv. Thema water slecht te vinden.
- Ontmoeten op verschillende thema's in beroepsgroepen, vb. Architecten, ondernemers.
processen op hetzelfde niveau - Groene Hart/ Nationale Landschappen.
- Informatie doorgeven aan andere info stroom (website) (Draagvlak bewustwordingscursus).
- Niet teveel contactpunten. Uitbreiding KICH.
- zie vb. "Hollandse Waterlinie laat je verrassen!"
Onderdeel in bijv. Een website waar de betrokken partijen vermeld staan bij NHW + contactpersonen. (Actie ondernemen).
- Wie zijn de mensen waar de kennis te halen valt.
- Waar kennis te halen? → locale informanten.
- Waar kunnen wij terecht met ervaringen?

- Projecten uitwisseling (Periodiek) (Beleids- en uitvoeringsniveau) centraal.
 - Kennisuitwisseling → netwerk, Procedures / vergunningen. Subsidies etc.
→ centraal
 - Hoe openbaar / publiek is de NHW? M.b.t. beleving.
 - Behoeftte aan proces info → wie is met wat bezig in NHWL waar ik evt. op kan aanhaken.
 - Engelstalige beschikbaarheid informatie i.v.m. UNESCO.
 - Ontmoeten: wat zijn de mogelijkheden voor een beheerders / ondernemers exploitantenoverleg.
 - Kan internet een rol spelen in centrale kennis overdracht.
 - Zouden aantekeningen van verschillende NHWL projecten overdraagbaar en openbaar moeten zijn.
 - Hoe gaat opdrachtverlening in zijn werk. Aanbestedingen...?
- Er is veel kennis bij: gemeenten, mensen in 't veld, in de regio, terreineigenaren.

En verder enkele oplossingen en/of tips

- Aansluiting zoeken met de landelijk opgestarte cultuurhistorische kennis infrastructuur met o.a. Alterra Wageningen.
- Alles is bekend maar je moet het opzoeken.
- Niet doorschieten in je kennis niet moeilijker maken dan het is.
- Kennis veel intensiever uitzetten om goede kwaliteit.
- Enthousiasmeren van partijen.
- Waterlinie Postzegel.
- Studentenplannen Academies v. Bouwkunst, Wageningen en Delft.
- Teveel tijd voor zoeken wel noodzakelijk.
- Typologie Aanpak! Regionaal, landelijk, Europees.
- Definitie, referenties, samen ontwikkelen.
- Activiteiten aanpak!
- Er is een specifieke bouwkundige nodig!
Waterlinie NV Als stadsherstel.
- Forten Vade.
- BOZZSAW.

Bijlage 3 Lijst genodigden bijeenkomst behoefte inventarisatie NHW

Provincie Utrecht	Ernst Ford
Provincie Utrecht	Saskia Kemperman
Provincie Utrecht	Co de Jager
Provincie Noord-Holland	Nanette van Goor
Provincie Zuid-Holland	Cor Revet
Provincie Zuid-Holland	Joost Buschman
Provincie Gelderland	Henk de Jong
Provincie Gelderland	Bert van den Berg
Provincie Noord-Brabant	Thor Smits
Provincie Noord-Brabant	Stef Aarts
Ministerie LNV	Willem Teerink
Ministerie VROM	Carin Hoekstra
Ministerie OCenW	Saskia de Geus
Ministerie V&W	Afke Blauw
Ministerie Defensie	Edward Buskens
Provincie Noord-Holland	Mariëlle Pfann
Provincie Zuid-Holland	zie ambtenaar
Provincie Gelderland	Jan Willem Kamerman
Staatsbosbeheer	Jurrie Vos
Staatsbosbeheer	Annette Kempenaar
RDMZ	Rob de Jong
RDMZ	Jacqueline Rosbergen
NMU (Natuur en Milieufederatie Utrecht)	Ton Jansen
Natuurmonumenten	Petra Ket
LTO	Dries Rozen
LaMi (agrotourisme)	Jaques Damen
Waterschappen	Marco van Schaik
Gemeente Utrecht	Thijs Offermans
Gemeente Utrecht	René van Dijk
Menno van Coehoorn	Hans Beekmans
Kwaliteitsteam	Eric Luiten
DLG	Michiel Veldkamp
free-lancer	Bram Breedveld
stagiair projectbureau	Yoyce van der Sman
Stedenbouwkundigen (Nederlandse beroepsvereniging van Stedenbouwkundigen en Planologen)	Ietje Kok
VROM	André Mol
BRU	Vera Cerutti
PPS-bureau DLG	Peter Wichman
PPS-bureau DLG	Peter Kurstjens
Grontmij	Robert-Jan Jonker
ANWB	Paul Makken
VVK (Vereniging KvK)	Peter Ewalts
Projectbureau Belvedere	Joost van den Boogert
KICH	Josje van Noorden

RDMZ	Herman de Groot
Min. LNV (DK)	Patricia Braaksma
Min. LNV (DK)	Monique Hootsman
Projectbureau NHW	Rob Zakee
Projectbureau NHW	Susanne Berkers
Projectbureau NHW	Arnold van Vuuren
Projectbureau NHW	Rienke Groot
Alterra	Titus Weijsschede
Min.LNV (directie Kennis)	Niek Hazendonk
Alterra	Arjan Koomen
TU Delft	Clemens Steenbergen?

Lijst geïnterviewden:

D.Sijmons	rijksadviseur voor het Landschap
C. Steenbergen	hoogleraar TU Delft
J. v.d. Zwart	medewerker TU Delft
F. Kleian	gepensioneerd medewerker projectbureau NHW

Bijlage 4 Literatuurlijst Nieuwe Hollandse Waterlinie

Algemene geschiedenis over vestingwerken en water als verdedigingsmiddel

Aanen, D., en Woudenberg, B., *Nieuwe Hollandse Waterlinie*, uniek cultureel erfgoed. Groene Hart Magazine, nr. 5, feb. 2001, p. 44-45.

Aanval van auto gevreesd op Waterlinie. In: Algemeen Dagblad 31 januari 2001, p. 5, krt.

Abel, F.E.L.: *Wet van den 15den April 1896, houdende bepalingen ter uitvoering van artikel 152, 2e lid, der Grondwet (Militaire Inundatiënwet)*. Den Haag, 1896.

Abel, F.E.L.A. van: *De Wet van 23 December 1853 (Staatsblad 128), houdende bepalingen betrekkelijk het bouwen, planten en het maken van andere werken binnen zekeren afstand van vestingwerken van den Staat (Kringenwet)*. 's-Gravenhage, 1901.

Akihari, H.; Behagel, M.: *De vestingbouw in Nederland tussen 1795 en 1914*. In: Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland, p. 83-110.

Algemeene instructie voor de Directeuren der Fortificatien, betreffende het aanleggen van boomkwekerijen, en het doen van beplantingen der vestingwerken. In: Receuil Militair, bevattende de wetten, besluiten en orders betreffende de Koninklike Nederlandsche Landmagt. Jg. 1824, p. 39-50.

Andel, P. van: Zes eeuwen Loevestein. Gorinchem, 1969.[Anoniem], *De Nieuwe Hollandsche Waterlinie*, Eigen Haard, nr. 8 en 9, 1875, p. 70-72 en 77-80 [Anoniem], *DGW en T: driehonderd jaar bouwen voor de landsverdediging. Militaire tactiek en techniek stellen steeds andere eisen*, in Legerkoerier, maandblad voor de Koninklijke landmacht, oktober 1988, p.20-23 en 26.

Arends, G.J.; Jong, H. de: *De kraanbrug in het Werk aan de Diefdijk*: rapport. Rotterdam, 1991.

Arends, G.J., Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940, Bouwtechniek in Nederland 5, Delft 1994.

Arnolds, W.: Het Fort bij Rhijnauwen. Utrecht rapport Nr. 10, Kromme Rijn Project RU Utrecht, Utrecht, 1974.

Arsenalen en kruitmazijnen in Nederland, gebouwd vóór 1870. Een inventarisatie. Deel I; Stichting Menno van Coehoorn; 's-Gravenhage, 1988.

Atlas van historische vestingwerken in Nederland, IIIa Utrecht, IIIb Noord-Holland, IVa Zuid-Holland, Stichting Menno van Coehoorn, Zutphen, 1996.

Baalbergen, J. (red.): 't Fort Abcoude: geschiedenis en natuur. Uitgave Stichting Fort Abcoude, historie en cultuur, Abcoude, 1991.

- Baalbergen, J.; e.a. (red.): Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Limburg. Utrecht, 1998. Beekmans, J.R.: *Een beheersbare Waterlinie*. (lezing NCM studiedag 26 maart 1999) In: Saillant 1999, No. 3, p. 9, 10; ill.
- Beekmans, J.R.: *aspecten van de nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW)*. In: Saillant No. 4, 2000, p. 11, 12; ill.
- Beekmans, J.R.: *Is er een toekomst voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie?* In: Saillant Jg. 2002, No. 2, p. 2-4; ill.
- Beekmans, J.R.: *Nieuwe Hollandse Waterlinie, voortgangsverslag oktober 2002*. In: Saillant Jg. 2002, No. 4, p. 2, 3; ill.
- Beemt, F.H. van den, Boekema, D. en Thijssens, K.K., *300 jaar bouwen voor de landsverdediging, 's-Gravenhage*, 1988.
- Begroting van uitgaven ten behoeve van de voltooiing van het vestingstelsel, dienst 1880*. Memorie van beantwoording, met bijlage. In: De Militaire Spectator jg. 1880, No. 1.
- Bekius, D.: *Ruimtelijke karakteristieken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie bij Honswijk*. Utrecht, 1999.
- Belonje, J.: *Verkenning op Rijnauwen*. In: Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn 1989, p. 50-52; ill.
- Belonje, J.: *Stichting en gedaanteverwisseling van fort Nieuwersluis*. In: Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn, 1989, p. 45-49; ill.
- Belonje, J.: *Beplantingen op vestingwerken*. In: Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, Jg. 70, 1971, p. 91-97. Belonje, J., *Biografische notities over mr. Adriaan Sthonisz, superintendent der fortificatiën*, Jaarverslag Stichting Menno van coehoorn, 1970, p.42-47.
- Bergh, F.J.C.S. van den, C.R.T. Krayenhoff (1758-1840) *Fictie en feit*, doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen 1987.
- Bergh, F.J.C.S. van den: *Het proces Krayenhoff*. In: Militair Rechtelijk Tijdschrift Jg. LXXXII, 1989, p. 288-291. *Beschrijving van het fort op den hoofddam van Pannerden*. 22 p; pl.
- Besemer, J.W.C.: *De vesting Naarden en de Rijksgebouwendienst (1961-1978)* In: Vrienden van de Vesting Naarden 1953-1978. Uitgegeven bij gelegenheid van het vijfde lustrum van de Stichting Vrienden van de Vesting Naarden. Naarden, 1978.
- Bevaart, W., *De Nederlandse defensie (1839-1874)*, 's-Gravenhage, 1993.
- Bijl, A.: *De Diefdijk, het slot op de achterdeur van Holland*. In: Culemborgse Voetnoten, 1999.
- Blank, J., *Gorcumse Courant*, pag. 1,8,15,22, augustus 2001.
- Blanken, J., inspecteur-generaal van de Waterstaat (1755-1838), *De physique Existentie dezès Lands*, catalogus Rijksmuseum Amsterdam 1987.
- Blunders bij opknappen Fort Pannerden*. In: De Gelderlander 17 oktober 1996.
- Boekhout, P.; Diemers, A.J. [ed]: *75 jaar Kromhoutkazerne Utrecht. Een historische terugblik 1913-1988*. Utrecht 1988 63 p.; ill. [betreft o.a. Fort Vossegat]
- Boer, J.: *Worstelen met een erfenis*. In: De Volkskrant 26 augustus 2000, p. 7T. [betreft beheer van de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie]

Bonebakker, J.W.: *De Nieuwe Hollandse Waterlinie en haar artilleristische verdediging, 1886 tot en met 1915*. In: Sinte Barbera, September 1978.

Bordes, J.P. de, *De verdediging van Nederland in 1629*, Utrecht 1856.

Borger, G.J., *Staat van Land en Water, Provinciale Waterstaat van Utrecht 1882-1982*, Stichtse Historische Reeks 7, Zutphen/Utrecht 1982.

Bolhuis, P. van. P. Vrijlandt. *Waterlinies: een heldere lijn, Sinds De Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam hun militaire functie verloren, is er sprake van verval. Er zijn echter wel degelijk mogelijkheden voor behoud en toekomstig gebruik, 1995*.

Bos, R.: *Kunstschilders langs de Nieuwe Waterlinie*. In: De Volkskrant 14 september 1996, . 31; krt.

Bos, R.: "Weg van de snelweg": *De (Nieuwe) Hollandse Waterlinie*. In: Saillant No. 4, 2000, p. 20, 21; ill.

Bosboom, N.: *Eenige beschouwingen over de Nieuwe Hollandsche Waterlinie en hare artilleristische verdediging*. Utrecht, 1886. 67 p.

Braaksma, P.: *De Nieuwe Hollandse Waterlinie op een rijtje. Een beknopt overzicht van 55 verdedigingswerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Projectbureau Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Utrecht, 2001.

Brack, F. de: Handleiding tot de rekenkunst, meetkunst, de landmeetkunde, topographie en fortificatie, ten dienste van de onderofficieren en soldaten van het Leger. Breda, 1835. Brand, H. en Brand, J., *De Hollandse Waterlinie*, Utrecht/Antwerpen, 1986.

Brand, H.; Brand, J. [eds]: *De Hollandse Waterlinie*. Utrecht/Antwerpen, 1986.

Breedveld, W., *Erfgoed van Napoleontisch militarisme. Hollandse Waterlinie krijgt nieuwe kans*, Mijn Landschap, Utrechts Landschap, zomer 2002, p. 4-5.

Bruijn, C.A. de, en Reinders, H.R., *Nederlandse Vestingen*, Bussum, 1967.

Bruijn, C.A. de; Schukking, W.H.: *Naarden 1350-1950. De Geschiedenis van een Nederlandse Vesting*. Uitgegeven voor de Stichting Menno van Coehoorn met medewerking van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. Leiden, 1950.

Bruijn, S. de: *De Nieuwe Hollandse Waterlinie, beschrijving van de ontstaansgeschiedenis en huidige situatie*. Uitgave Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 2000.

Bueno de Mesquita, J.; Buren, P.A. van; Snijders, C.J.; Pop, C.J.C.A.: *Oefening in den vestingoorlog op de kaart*. Breda, 1895.

Buis, F.A.: *De wallen van Naarden*. Breda, 1887.

Buissink, F., *Dwars door het Groene Hart. Het landschap dat hier bij uitstek gemaakt is door boeren waterschappers en militairen zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Ook beschrijft het hoe het planologisch zover heeft kunnen komen*.

Busch, A.J., *Het fort bij Vuren*, Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn 1988/89, p. 38-44.

- Burger, E., *Institutionele geschiedenis van de leiding van het wapen der Genie 1813-1841* (Den Haag 1990).
- Caminada-Voorham, A.M.G., *Loevestein, een fort aan de grens van Holland*, Gorinchem/Zutphen 1989.
- Cornelisse, L.: *Staatsbosbeheer doet Waterlinie in de aanbieding*. In: Trouw 15 augustus 1998.
- Cornelisse, L.: *De Waterlinie wordt commercieel wereld-erfgoed*. In: Trouw 15 augustus 1998, p. 9.
- Cramer, N.: *Beperkingen van den eigendom in de nabijheid van vestingen*. Leiden, 1889.
- Cremers, E.; Kaaij, F.; Steenbergen, C.M.: *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw*. Tentoonstellingseditie. Vakgroep Landschapkunde en Ecologie/TH-Delft Delftse Universitaire Pers, 1981.
- Daalen, B.G.A. van: *Inventaris van de archieven van de Eerstaanwezend ingenieurs der genie te Naarden, Amsterdam en Den Helder-Texel, 1802-1850*. In: Verzamelinventaris, Deel 1. Rijksarchief in Noord-Holland. Haarlem, 1980.
- Daan, G.: Beeldkwaliteitsnota Fort Blauwkapel, Utrecht. Gemeente Utrecht 2003.
- Daemen, N., Groen in het schootsveld. Reconstructie van de beplantingen rondom de forten van de Stelling van Amsterdam, *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, nr.2, 2000, p. 56-64.
- Dam, K van, *Over de hele linie genomen...: denklijn in beelden*, 2001.
- Dam.H., *De Oude Sluis in Vreeswijk. Een waterstaatkundig monument*, Utrecht 1998.
- Dam van Isselt, W.E. van, *De Nederlandsche landschapstypen en hunne militair-aardijkskundige beteekenis*, Breda 1902.
- Dam van Isselt, W.E. van, *Een nationaal verdedigingsmiddel. Militaire onderwaterzettingen*, Mavors, jaargangen 1908-1916.
- Dam van Isselt, W.E. van: De Kringenwet van 1853. In: *De Militaire Spectator* Jg. 87, 1918, p. 447-456.
- Defensievoeg verwijderd. In: Profiel No. 39, 15 november 2001, p. 5; ill. [betreft Loenerslootsebrug over het Amsterdam-Rijnkanaal].
- Dell, F. : *Aanval en verdediging van duurzame werken*. KMA, Breda, 1903
- De Nieuwe Hollandse Waterlinie*, informatiemapje bij reizende tentoonstelling, Stichting Menno van Coehoorn, met onder andere tekst van Siert de Vos, Utrecht 1999.
- Denkschrift über die Niederländische Landesbefestigung*, Oberkommando der Wehrmacht, Berlin 1941; 2001 [herdruk] 244 p.; ill.; krtn.
- Dijk, Van, *Voor Pampus*.
Rond het midden van de 19de eeuw toen de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd gevormd werd aan de marine de taak toebedeeld om de zeegaten te blokkeren met drijvende forten.
- Donkersloot, P., Van dood weermiddel naar levend erfgoed. *Nieuwe Hollandse Waterlinie als megasingel van Randstad*, Heemschut, feb. 2002, p.28, 29, 30.

Doorman, M., *De Wierickerschans*, Nieuwsbrief Landschapsbeheer Zuid-Holland, nr.1 maart 1996, p. 4-6.

Doorman, M., *Oude Hollandse Waterlinie. Water, in het verleden onze natuurlijke beschermer*, Landschapsbeheer Zuid-Holland, nr.1 mei 2002, p. 4-6.

Dun, P. van, *Verouderde strategie, begrensde denkbeelden*. De Nieuwe Hollandse Waterlinie onder vuur, Instandhouding, jaarboek Monumentenzorg, Zwolle 1999, p. 49-55.

Vista (S. Jansen) *Ecolinie: Verkenning robuuste verbinding Nieuwe Hollandse Waterlinie*, 2002
www.vista.nl/content/projekten/hollandseWaterlinie/hollandseWaterlinie.html.

Eijsten, J., *Gewapende uitleggers*, Eigen Haard, jrg. 1986, p. 501-504 en 523-525
Es, J., van, *Limes en Linie, twintig eeuwen verdedigingswerken tussen de Oude Rijn en de Hollandsche IJssel*, Woerden 2004.

Eland, K., *Duurzame en tijdelijke versterkingskunst*, Breda, 1883.

Eland, K.: *Atlas van 39 platen behorende bij de duurzame en tijdelijke versterkingskunst* (en) van 26 platen behorende bij de veldversterkingskunst. 5e omgewerkte druk Breda, KMA 1882-1883.

Eland, K.: *Veldversterkingskunst*. 5e omgewerkte druk. Breda, KMA 1882.

Eland, K.: Belegeringsoefening op de kaart. In: Verslagen, rapporten en memoriën omtrent militaire onderwerpen, deel 17, 's-Gravenhage, 1886.

De Physique Existentie dezes lands. Jan Blanken, Inspecteur-Generaal van de Waterstaat (1755-1838). Beesterzwaag, 1987. ISBN 90-6474-701-6.

Fietstochten. Maatschappelijk debatteren op de fiets. In: Trouw 12 oktober 2001.
Fort Vuren. Pleisterplaats aan de rivier. Uitgave Staatsbosbeheer, Vuren, z.j.[folder].

Welkom op Fort Asperen aan de Linge in de Betuwe. Uitg. Staatsbosbeheer [Folder].

Franzen, D.: *Het Groot Arsenaal*. In: De Omroeper. Historisch Tijdschrift voor Naarden. Jg, 1, No. 2, maart 1988, p. 32-35.

Fruin, R., *De oorlog van 1672*, Groningen 1972.

Gaag, A., van der, *Fort bij Rijnauwen: middelpunt van De Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Bunnik 1990.

Gaag, A., van der, *Historie van Fort Het Hemeltje*, Op de Bres, nr.4 juni 1996, p. 17-22.

Geheimen in het groen: symposium over de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Bestuur Regio Utrecht/Provincie Utrecht. Utrecht 1999.

Gemeente Utrecht neemt vijf forten over. In: Stadskrant Utrecht 13 augustus 1997.
Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden: *Het Spoel en Everdingen: twee forten in de Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Culemborg, 1999. Culemborgse voetnoten: historisch halfjaarbericht 1999, p. 22-36.

Gercama, A.J.: *Landschap en verdedigingsplan*. De Nederlandse defensie langs IJssel, Nederrijn en Waal 1814-1864. Manuscript Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf, 's-Gravenhage.
Ginkel, H., van, *Het rijke verleden van vestingstad Muiden*, Zwolle, 2004

Dit vlotgeschreven en zeer rijk geïllustreerde boek geeft een beschrijving van de meer dan 1000 jaar oude strategisch gelegen vesting Muiden. Naast een algemeen historisch overzicht geeft het een uitwerking van bepaalde episodes die de nationale geschiedenis raken. Behandeld worden de moord op graaf Floris V, de aanval van geuzenleider Sonoy in de Tachtigjarige Oorlog, de dichter P.C. Hooft, de aanval van Lodewijk XIV in 1672 en de Pruisische aanval (1787). De grote opvallende monumenten en plaatsen die Muiden rijk is, waaronder het Muiderslot, de oude kerk, de verdedigingswerken van de (nieuwe) Hollandse Waterlinie, haar haven en trekvaarten en forteiland Pampus worden uitvoerig beschreven.

Grip, S.: *Verdedigingswerk Naarden moet nu zelf verdedigd worden*. In: Smaak Blad voor de Rijkshuisvesting, Rijksgebouwendienst Jg. 2, No. 8, oktober 2002 p. 24-27.

Grontmij: *Schakeling van jade en smaragd. Gebiedsverkenning voor het Utrechtse deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Utrecht, 1999.

Groot, G.E. de [e.a.]: *De Nieuwe Hollandse Waterlinie weer aan het front: Inpassen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in de Noordelijke Vechtstreek*. Velp, Internationale Agrarische Hogeschool Larenstein, 2000.

Hazendonk, N., *De Nieuwe Hollandse Waterlinie in Hoograven*, in: Kooten, R. van., Historisch Hoograven, van een polder in Jutphaas naar een wijk van Utrecht. 2003, 2^e herziene druk.

Heuvel, C.M.J.M., van den, *Papiere Bolwercken, De introductie van de Italiaanse steden- en vestingbouw in de Nederlanden (1540 – 1609) en het gebruik van tekeningen*, Alphen aan den Rijn 1991.

Heyne, M.J.M.: *De forten rond Bussum en hun Verboden Kringen*. In: Tijdschrift van de Stichting Tussen Vecht en Eem en van de Vrienden van het Gooi. Jg. 1, 1982, no. 2, p. 102-109.

Hilten, D.A. van, *Van capitulatie tot capitulatie*, Leiden 1949.

Hoekstra, G.H., *De inundaties van Nederland in 1672 en 1673*, doctoraalscriptie Historische geografie, GU Amsterdam 1975.

Hoekstra, F., *De Mega-singel van de Randstad*, Aarde & mens, jrg. 4, nr. 3 oktober 2000, p.19-20.

Hoof, J.P.C.M., van, *Met een vijand als bondgenoot. De rol van het water bij de verdediging van het Nederlandse grondgebied tegen een aanval over land*, Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis de Nederlanden.

Hoof, J.P.C.M. van: *Met een vijand als bondgenoot*. Voordracht, gehouden door drs. J.P.C.M. van Hoof, op zondag 15 januari 1989 in het Legermuseum te Delft. Hoof, J.P.C.M., van, *Het water als bondgenoot, Een zaak van niveau. 1000 jaar Nederlandse waterhuishouding*, Amsterdam 1991.

Hoof, J., *Langs wal en bastion; hoogtepunten uit de Nederlandse vestingbouw*, Utrecht 1991.

Horsthuis, A., *Wallen en Poorten. Geschiedenis van de Gorcumse vestingwerken*, Gorcumse monumentenreeks, Gorinchem 1997.

Hotz, F.B., *Dood weermiddel en andere verhalen*, Amsterdam 1976.

Hout, W. van der, *Duurzame versterkingskunst. Leerboek voor de cadetten van alle wapens. Overzicht van de ontwikkeling van den vestingbouw en van den vestingoorlog tot op heden. Met atlas*, Breda 1924.

Huizinga, S., *Vestingsteden*, Atrium, 1994.

Huseman, J.: *Slapen in een fort*. In: Trouw 24 juli 2001, p. 13; [fort Asperen]

Inrigting der contracten voor het aanbesteden van fortificatiewerken. 's-Gravenhage den 3den Januarij 1844 no. 11a. In: Receuil Militair, bevattende de wetten, besluiten en orders betreffende de Koninklike Nederlandsche Landmagt. Jg. 1844, p. 1-43; met bijlagen en modellen

Instructie van den Kommissaris-Generaal van Oorlog, wegens het invoeren van algemeene tiendelige teekenschalen, volgens de elle (metrique) maat, voor alle teekeningen, plans en kaarten, welke bij den Dienst der Fortificatiën en van het Topographisch Bureau kunnen voorkomen. In: Receuil Militair, bevattende de wetten, besluiten en orders betreffende de Koninklike Nederlandsche Landmagt. Jg. 1818, 1e deel, p. 195-240.

Instructie omtrent het bepalen der limieten van 's Rijks vestingwerken, militaire gronden en andere eigendommen. In: Receuil Militair, bevattende de wetten, besluiten en orders betreffende de Koninklike Nederlandsche Landmagt. Jg. 1842, deel II, p. 168-177.

Instructie voor den dienst van het Korps Ingenieurs, gearresteerd bij Besluit van Zijne Koninklike Hoogheid, van den 14den Januarij 1815. 's-Gravenhage, 1815.

Een inventarisatie van de verdedigingswerken in West-Vlaanderen, Noord Holland, Zuid Holland en Utrecht. KPMG Klynveld Management Consultants Band I. [Utrecht], 1994; Band II [Utrecht], 1994.

Israel, J.I., *De republiek 1477-1806*, deel II, Franeker 1996.

Italiaanse mode in Hollandse kazerne. In: Project & Interieur Jg. 2001, februari.

Jaarboeken van de Stichting Menno van Coehoorn, diverse nummers, diverse jaren.

Janssen, G.B.: *Het sperfort op de hoofddam te Pannerden*. In: Nederlandse Historiën Jg. 12, 1978, No. 2, p. 68-78.

Jetzes, A.: *Fort Honswijk: historische ontwikkeling, huidige situatie en mogelijkheden voor herbestemming*. Scriptie. Delft, 1993.

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 2, 7 en 10b, 's-Gravenhage 1969, 1976, en 1982.

Jongbloed, L.: *Diemen in actie voor monumentale boerderij*. In: Nieuws van den Dag 4 september 1997 [betreft boerderij van houtconstructie volgens de Kringenwet].

Kamps, P.J.M.: *Spoorwegen, vestingwerken en militaire belangen*. In: Mars et Historia 31e Jg. , No. 1, januari/maart 1997, p. 42-53; ill.

Kamps, P.J.M., Kerkum, P.C. van, Zee, J. de, *Terminologie Verdedigingswerken, inrichting, aanval en verdediging*, Utrecht 1999.

Kant, P., Saal, P., Schimmel, R., Zee, J. de, *De stelling van Amsterdam. Vestingwerken rond de hoofdstad 1880-1920*, Beetsterzwaag 1988.

- Kalkman, *Nieuwe Hollandse Waterlinie: nationaal project*, 2001.
- Kant, P., *De Stelling van Amsterdam. Nederlandse vestingbouw gelieerde inundatiewerken zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie belicht. Het boek geeft een goed beeld vooral historisch van de forten zelf.*
- Keijnemans, J., *Inundatie*, Drie dorpen in oorlogstijd, Historische Vereniging Hoogblokland, Hoornaar, Noordeloos, Noordeloos 1995.
- Kempeners, H.D.: *Vesting-bunkertocht 184: Muiden-Muiderberg* 01-05-1998 Heerlen, 1998.
- Kempeners, H.D.: *Fortentocht 220: Hollandse Waterlinie bij Loevestein (Fort Loevestein, Batterij onder Brakel, Batterij Poederoijen)* 23-03-2000 Heerlen, 2000
- Kerkum, P.C. van: *Accessen in inundatiestellingen. De betekenis en de wijze van aanval en verdediging.* In: Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn 1990/91, p. 82-95.
- Kerkum, P.C. van, *Accessen in inundatiebestellingen. Aanval en verdediging in oefenen oorlogspraktijk, Water ter verdediging. Vestingbouwkundige Bijdragen 1993, 's-Gravenhage.*
- Kerkum, P.C. van: *Behoorden de vestingen Muiden en Weesp tot de Stelling van Amsterdam of tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie?* In: Mars et Historia Jg. 34, 2000, No. 3, p. 42-46.
- Kerkum, P.C. van: *Het Werk aan de Groene Weg.* In: Saillant Jg. 2004, No. 4, p. 8-10
- Ketelaar, J.: *Accesverdediging bij Honswijk.* In: Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn 1990/91, p. 96-110.
- Kips, D., *Gids voor de vestingwerken van Naarden*, Uitgave Stichting Vijverberg, Naarden 2001.
- Klinkert, W., *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874 – 1914*, 's-Gravenhage 1992.
- Koen, D.T.: *Fort Spion, schakel in de Waterlinie.* In: Tussen Vecht en Eem Jg. 22, No. 1-2, mei 2004 p. 92-98.
- Koen, D.T.: *De Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een ontzaglijk bolwerk van Nederlands kracht.* In: Neerlandia, Jg. 2000, No. 5.
- Koen, D.T., *De Nieuwe Hollandse Waterlinie – Geschiedenis*, 2000.
- Koen, D.T., *Nieuwersluis, van Starreschans tot Strafbastion*, Houten 1998.
- Koen, D.T., *Vizier op Fort Voordorp*, Fort Voordorp B.V., 1998.
- Koen, D.T.: *De Hollandse Waterlinie. Cultuurhistorische Routes in de Provincie Utrecht.*
- Koen, D.T., *Een Onuitdoofbaar Vuur: Betonnen Verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Reinders, 1995.
Historisch overzicht van de betonnen verdedigingswerken, gebouwd in de periode 1914-1940.
- Koen, D.T., *Fort De Bilt, leven en werken binnen de verboden kringen*, Utrecht 1995.
- Koen, D.T.: *Nieuwersluis: van torenfort tot commandopost.* In: Jaarboekje Niftarlake Jg. 1991, p. 24-37.

Koen, D.T., *Utrecht Verdedigd: Fortificatie en mobilisatie 1914-1940*, Historische Reeks Utrecht, Deel 14, Matrijs, 1990.

In 1940 viel het Duitse leger Nederland binnen. Daaraan voorafgaand was het Nederlandse leger vanaf september 1939 gemobiliseerd, net als in de jaren tussen 1914 en 1918. Over die mobilisatie is nauwelijks nog geschreven, zeker niet over de ontwikkelingen in en rondom Utrecht. De mobilisatie heeft een onuitwisbare indruk gemaakt op de Nederlanders. Niet alleen werden duizenden soldaten opgeroepen, maar ook werden de fortificaties en verdediging gemoderniseerd. In Utrecht verdedigd wordt beschreven hoe de stad in de jaren tussen 1914 en 1940 tegen mogelijke aanvallen werd verdedigd. Niet alleen dit aspect, maar ook het dagelijks leven van de soldaat en zijn omgang met de burgerbevolking worden in dit boek belicht.

Koen, D.T., *De Diefdijk als sector in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, 1815-1940*, In: In het land van Brederode Jg. 12, 1987, No. 2-3, p. 26-33.

Kool, P.C.: Is het waarschijnlijk dat de forten op de Houtensche Vlake geregeld zullen belegerd worden? In: De Militaire Spectator Jg. 37, 1868, p. 208-215.

Koppert, G., *De Forten Rond Utrecht, Verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Historische Reeks Utrecht, Deel 1, Matrijs, 1983.

Korthals Altes, A.: *Op Blankens spoor*. In: NRC Handelsblad 18 april 1987.

Kraft, B.D.E.: *Het laatste beleg van Naarden*. In: Historia Maandschrift voor de Geschiedenis Jg. 1, 1935.

De verboden kringen rondom Naarden en Bussum. In: Vesting. Nieuwsbulletin van het Nederlands vestingmuseum Jg. 12, No. 1, juni 2001, p. 4.

Kromhout, J.H.: *De inundatiën in het algemeen en die van Nederland in het bijzonder*. Orgaan van de Vereeniging Krijgswetenschappen 1870-1871.

Kromhout, J.H., *Handleiding ten gebruike bij het in staat van verdediging stellen van Forten in Nederland. Vier studiën*, Rapporten en Memoriën omtrent Militaire Onderwerpen, nr.19, Den Haag 1887.

Kroon, G.: Kruitpad 16. *De kruitfabriek in Muiden 1702-2002*. Muiden, 2002.

Kunze, H.: *Pannerden, ein Sperrfort am Eingang zum Rheindelta*. In: Zeitschrift für Festungsforschung Jg. 1987, p. 4-10.

Lägers, H.: *Het Spoel en Everdingen. Twee forten in de Nieuwe Hollandse Waterlinie*. In: Culemborgse Voetnoten No. 22, 1999, p. 2-22.

Lammers, F.: *De Hollandse Waterlinie als dagtripje*. In: Trouw 31 mei 1986.

Leegwater, D.C., *Fort bij Rijnauwen*, Vestingbouwkundige Bijdragen, Walburg Pers, 1994.

Schets van de ontwikkelingen van het fort als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie tot zijn huidige bestemming: monument en natuurreservaat; aan de hand van studies van de Tactische Commissie van de stichting.

Leegwater, D.C.: *Vechten en Rijnauwen. De ontstaansgeschiedenis van twee forten*. In: Dijk, P.J.J. van e.a. [eds]: *Kustverdediging, Vestingbouwkundige Bijdragen 1992*. 's-Gravenhage, 1992, p. 97-123.

Leegwater, D.C., *De Hollandse Waterlinies/ The waterlines of Holland*, Arnhem 2000.

Leegwater, D.C., *Brieven van een gemobiliseerde 1939 – 1940*, Vereniging Oud Utrecht, augustus 1999.

- Leegwater, D.C., *diverse ongepubliceerde aantekeningen*, De Bilt 2001.
- Lepage. J., *Vestingbouw Stap voor Stap*, Walburg Pers, 1992.
- Lintsen, H.W., *Ingenieurs in Nederland in de 19^e eeuw*, 's- Gravenhage 1980.
- Littel, A.: De oude vestingwerken in de provincie Utrecht: verslag van een onderzoek naar hun waarde voor het natuurbehoud. Utrecht, rapport 1978-19, Staatsbosbeheer 2 delen.
- Lochem- van der Wel, S. van., *De natuur verdedigd: forten en natuurbeheer*, De Levende Natuur, nr. 3, mei 1996.
- Maatje, G.A.F., “...dienende tot ontdekking der sluysen...” *De schans van Hekendorp ofwel het retranchement bij Goejanwellesluis*. Heemtijdinghen, nr.2, juni 2001.
- Manten, A., *Het einde van de Tweede Wereldoorlog in Breukeleveen*, Tijdschrift Historische kring Breukelen, jrgng 10, 1995.
- Matsier, N.; Keyzer, C. de; Schepel, S.: *De Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Uitgave Waanders Uitgeverij Zwolle/Stichting Fort Asperen. Zwolle/Asperen, 2001.
Nicolaas Matsier verkent de linie zoals zij er nu bijligt, verscholen in het Hollandse landschap, hier en daar in verval, deels opgeslokt door stadsuitbreidingen. Haar tragische geschiedenis wordt vermengd met persoonlijke indrukken van Matsier, zodat een boeiend beeld ontstaat. Selma Schepel reist langs de forten die in hergebruik zijn en doet verslag van de ideeën die leven over de toekomst van de Waterlinie. De Belgische Magnum-fotograaf Carl de Keyzer verkent de linie en het omringende landschap met zijn camera.
- Meijgaard, C.H. van: *Bouwen voor de landsverdediging in de periode 1748-1840*. In: Beemt, F.H. van den e.a. [red]: 300 jaar bouwen voor de landsverdediging. 's-Gravenhage, 1988. P. 78-102.
- Meijsing, D.: *Bastion van de verbeelding. Architectuur en beeldende kunst in fort Asperen*. In: Weekblad Elsevier 1 juli 1989, p. 82-84.
- Mettes, *Inventaris van de collectie bewapening kustforten, 1907 – 1936: collectie herziening bewapening van de stellingen van Amsterdam en De Nieuwe Hollandse Waterlinie*, 2001.
- Meulen, A.J.H. van der: *Het Nederlandse vestingstelsel in de 19e en 20e eeuw*. 's-Gravenhage, 1969.
- Meyer, R.J.W.J.: *De vestingwerken van Weesp*. In: Tussen Vecht en Eem, Mei 1991, p. 63-67.
- Meyer, R.J.W.J.: *De voorstelling van Naarden*. September 2000.
- Meyer, R.: *Enige informatie over het “Kasteel van Muiden”*. Reismaap sub I Uitgave: Stichting Menno van Coehoorn, april 2002. Utrecht, 2002.
- Meyere, R. de, *De geschiedenis van de Wierickerschans*, Bodegraven 1999.
- Mobilisatie Linde en Hek te Fort Honswijk. *Staat van oorlog 1914 – 1915*, div. auteurs. LeidenModernisering van de vesting Naarden in de 19e eeuw bleef een geheim. In: Algemeen Handelsblad, 21 Februari 1940.
- Mohr, A.H., *Vestingbouwkundige termen*, 's-Gravenhage/Zutphen 1983.

Mullingen, V.: *Nieuwersluis toont drie eeuwen militair regime*. Excursies van Natuurmonumenten in het fort. In: Gooi en Eemlander, 1 augustus 1997; ill. *NHW en CHT: de Nieuwe Hollandse Waterlinie en het cultuurhistorisch toerisme*. Casestudie Nationale Hogeschool voor Toerisme en Verkeer, aangestuurd door ANWB Noord-Brabant, 1999, Afstudeerscriptie toeristische exploitatie.

Oldenburg, K.: *Avontuurlijk overnachten op Fort Asperens dak*. In: De Volkskrant 4 juli 2001, p. 2V; ill.

Onrust, K.-J.: *Schuilplaatsen in de bedekte weg der Vesting Naarden*. In: De Omroeper Jg. 1, No. 4, September 1988, p. 128-138.

Openluchtrecreatie en oude militaire werken. Rapport over een mogelijk recreatief gebruik van militaire werken en terreinen. Uitgave Stichting Recreatie, Den Haag, z.j. [Niet voor publicatie-vertrouwelijk.]

Os, P.G. van: *Schetsen betrekking hebbend op het bloccus, naderhand beleg van de rechtervleugel van Naarden*, medegedeeld door H.C. Hazewinkel. Overdruk uit de Naarder Courant. Ca. 1935.

Pikkemaat, G.: *De Vesting Naarden*. Waanders Uitgevers, Zwolle & Het Nederlands Vestingmuseum, Naarden, 1997.

Plantenga, M.H.J., *Strategie en krijgsgeschiedenis*, Breda, 1890.

Plas, Th. Van der: *Knabbelen aan de vesting Naarden*. In: De Omroeper Jg. 10, 1997, p. 41-53.

Poppema, S.H.: *De Nieuwe Hollandse Waterlinie*. In: KLEIO I, 1988, p. 4-9.

Roldanus, W.N., *De bezetting op het Fort Honswijk gedurende de mobilisatie 1870, Fort Honswijk Staat van oorlog 1914-1915*.

Rolf, R., *Bunkers in Nederland*, Den Helder 1982.

Rondreis langs de forten, garnizoenen en verdere bezettingen van het Nederlandsche Leger en de Kon. Ned. Marine door het Mobilisatie Trio. 1914-1915. Q.J. van Trigt, Nelly van der Gusten, Hetty ter Laag. Programma- en Tekstboek. Bij dit programma- en tekstboek behoort een afzonderlijke liederenbundel voor militairen. Uitg./org.: Nederlandsche Vereeniging "Onze Vloot" in samenwerking met de Nederlandsche Vereeniging voor den volkszang.

Roorda, D.J., *Het Rampjaar 1672*, Bussum 1971.

Roy van Zuydewijn, N. de, *Neerlands Veste: Langs Vestingsteden, Forten, Linies en Stellingen*, SDU, 1988.

Roy van Zuydewijn, N. de, *De Verschanste Schoonheid, een verrassende ontdekkingstocht langs historische verdedigingswerken in Nederland*, Amsterdam 1977.

Ruitenbeek, P.: "Zakenman, maar niet ten koste van alles". Wim van Denderen vertoelt z'n fort Voordorp. In: Gooi en Eemlander 8 juli 1997; ill.

Sabron, F.H.A.: *De vesting Gorinchem van November 1813 tot Maart 1814*. Breda, 1902. VII, 159.

- Sanders, J.G.M. [red.]: *Voorwaarts....Mars!* Onderzoeksgids voor defensiearchieven betreffende Noord-Brabant 1588-1974. Rijksarchief Noord Brabant. 's-Hertogenbosch, 1996.
- Schaftenaar, H.: *Het door-ijzen van de Karnemelksloot bij Naarden in januari 1814*. In: De Omroeper Jg. 14, No. 4, december 2001, p. 121-128.
- Schaftenaar, H.: *De lunetten aan de Karnemelksloot en hun rol tijdens het beleg van Naarden in 1814*. In: De Omroeper Jg. 17, No. 1, maart 2004, p. 26-31.
- Schans, R. van der: *De strijdbare kaart. Nederlandse kartografie ter verdediging en verovering 1550-1850*. Wageningen, 1996.
- Scheltema, C.G.: *Naarden en de Kringenwet*. In: De Omroeper Jg. 4, 1991, No. 1, p. 1-10.
- Scheltema, C.G., *Het torenfort aan de Ossenmarkt te Weesp*, Tussen Vecht en Eem, mei 1991.
- Schimmel, R.: *Fortenroutes langs de vuurlijn. Fietsen in het schootsveld van de Stelling van Amsterdam*. Amsterdam, 1997.
- Schmal, H., *Van stadswal tot waterlinie. Verdedigingswerken van Zuiderzee tot Merwede*, Nederland in kaarten. Verandering van stad en land in vier eeuwen cartografie, Ede 1985.
- Scholten, F.W.J., *Een kaart van de Hollandse waterlinie van Pieter Adriaanszoon Ketelaar, Holland*, Regionaal-historisch tijdschrift, 11^e jrgng nr 2 1979.
- Scholten, F.W.J., *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795*, proefschrift RU Utrecht, Alphen ad Rijn 1989.
- Na schoonmaak Lunet II. Historie fort komt weer boven*. In: Utrechts Nieuwsblad, 10 december 1996.
- Schoute, C.R., *Schoonhoven in 1672, Historische Encyclopedie Krimpenerwaard*, nr 4, 1979.
- Schukking, W.H., *Vestingwerken in Nederland*, Terra, 1988.
- Schukking, W.H., *De oude vestingwerken van Nederland*, Amsterdam 1941.
- Schukking, W.H.: *Napoleon en de vestingbouw, meer in het bijzonder in Nederland*. Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische Studiën. Jg. I, 1951. Setten, G.J. van, *Dienstplichtig water*, 28 juni NRC 1985.
- Seyffardt, A.L.W.: *De fortmanoeuvres in 1883*. In: De Militaire Spectator Jg. 52, 1883.
- Seyffardt, A.L.W.: *De fortmanoeuvres in 1884*. In: De Militaire Spectator, Jg. 1884.
- Seyffardt, A.L.W.: *De Vesting Holland. Neêrlands verdedigingsstelsel voor Neêrlands volk geschetst*. Utrecht, 1887.
- Smits, J.A.M.; Wittewaall, O.J.: *De Nieuwe Hollandse- of Utrechtse Waterlinie*. In: Houten, ontstaan en groei. Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht., Utrecht, 1988 p. 173-183.
- Sneep, J., treu, H.A. en Tydeman, M., *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland, 's-Gravenhage/Zutphen* 1982.

- Snijders, C.J., *De versterking en verdedigingswerken van inundatiestellingen in verband met de hedendaagse denkbeelden op vestingbouwkundig gebied.*
- Staaij, D. van de: *In het gareel zonder pedagogisch gedoe.* In: Algemeen Dagblad 15 december 1999.
- Staat van de bevestigingen.* Uitgave Departement van Oorlog, 1845. Verbeterd tot 1856.
- Steen, P. van: *Naarden: een vesting tegen wil en dank.* In: ABP Wereld Jg. 2000, No. 4, p. 11-14.
- Stamkot, B: *Slot Loevestein, Utrecht,* Uitgeverij Matrijs.
- Sijbers, B. en Leeuwenberg-Steegh, F., *Spitten in de polder. De aanleg van de "Paasdam" in het Lakerveld, 1944,* Het land van Brederode, 12^e jrgng nr 2/3, 1987.
- Sylvius, L., *Historien onses tijds, behelsende saken van staat en oorlogh,* 4 dln, Amsterdam 1685/1699.
- Sypesteijn, J.W. van en Bordes, J.P. de, *De verdediging van Nederland in 1672 en 1673 dl I en II,* 's-Gravenhage.
- Stichting Menno van Coehoorn, *Water ter Verdediging,* Vestingbouwkundige Bijdragen, Walburg Pers, 1993.
- Taverne, E., *In 't land van belofte: in de nieu stad. Ideaal en werkelijkheid van stadsuitleg in de Republiek, 1580 – 1680,* Maarsssen 1978.
- Thijssen, Jac.P., *De Vecht,* Zaandam 1915
Tissink, A.; Ouwerkerk, H.: *Fietsen langs de Waterlinie. Deel 1: Van Muiden tot Utrecht. Deel 2: Van Utrecht tot Leerdam; Deel 3: Van Leerdam tot Werkendam. "Fort moet vooral niet te mooi worden". Gemengde gevoelens over ambtelijke aanpak Waterlinie.* In: Cobouw, No. 169, 18 september 2000, p. 9; ill.
- Toebosch, Th., *Buiten schot,* AD Magazine, 2 sept. 2000.
- Tricht, H.W. van, *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft,* deel I, Culemborg 1976.
- Tuinen, C. van: *De Vesting Holland.* In: De Militaire Spectator. Jg. 92, 1923, p. 525-531.
Tydeman, H.W.: *Levensbijzonderheden van den Luitenant-generaal Baron C.R.T. Kraijenhoff; door hemzelve in schrift gesteld, en op zijn verlangen in het lichtgegeven door Mr. H.W. Tydeman.* Nijmegen, 1844.
- Uw vriend S.: *Vertrouwelijke brief aan een lid der Eerste Kamer over de voltooiing van 't vestingstelsel, zonder excepties, in acht jaar, cijferloos, met een goed woord voor de nationale instelling.* 's-Gravenhage, 1874.
- Uytenhoven, A.: *Eenige opmerkingen over de wet van 16 November 1814 [Stbl. No. 106], houdende bepalingen omtrent de militaire lands-gronden en gebouwen; en het bouwen en aanleggen van woningen, tuinen en bomgaarden of andere gestichten, in den omtrek van vestingen, sterkten, posten en liniën van defensie.* In: Themis Regtskundig Tijdschrift. Jg. IX, 1848, p. 558-576.
- Veerman, J.P., *De Franse aanval op Ameide* deel 1 en 2, Nieuwsblad Historische Vereniging Ameide en Tienhoven, jrgng 9 nr 1 en 2, 1998.

Velde, P. van de: *Ludiek hotel in fort Asperen*. In: De Telegraaf, 16 juli 2001
En hoe nu verder: Verslag van het seminar gehouden op 29 oktober 1997 over de toekomst van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Uitgave Projectbureau Forten. Fort De Bilt, 1997.

Veth, C.J.M. de: *De geschiedenis van de Nederlandse waterlinie door de eeuwen heen*. Breda, 1978.

Visser, H.R., Wieringen, J.S., van, *Kazematten in het Interbellum*, In: Vestingbouwkundige Bijdragen 2002, uitgegeven samen met Buijten & Schipperheijn, Amsterdam.

Visser, A.R., *Fort Spion*, In: Op de Bres, nr. 5 aug. 1996.

Visser, A.R., *Fort Nieuwersluis, een monument op formaat*, In: Op de Bres nr. 7, juni 1997.

Visser, A.R., *Fort Spion geeft een van zijn geheimen prijs*, In: Op de Bres, nr.11 1998.

Visser, A.R., *Fort bij Rijnauwen, van beschermer van Holland tot beschermer van de natuur*, Op de Bres, nr. 12 1998.

Visser, A.R., *Impressie van het Fort Honswijk*, In: Op de Bres, nr. 12 1998.

Visser, A., *Fort Ruigenhoek*, In: Op de Bres, nr. 13 dec. 1998.

Visser, A.R., *Fort bij Tienhoven, defintief ingenomen door de natuur*, In: Op de Bres, nr 11, juli 1998.

Visser, A.R., *Nederlandse tankversperringen (met name in NHW)*, In: Op de Bres, nr. 11 1998.

Visser, A., *Fort bij Vechten, van "Sperfort" tot opslagplaats voor autobanden*, In: Op de Bres, nr. 9, dec. 1997.

Visser, A.R., *Fort aan de Klop, een historisch kleinood*, In: Op de Bres, nr. 15, aug. 1999.

Visser, A.R., *De keersluis bij km 43*, In: Op de Bres, nr 14 1999.

Visser, A.R., *De stelling Honswijk, een landschappelijk monument*, In: Op de Bres, nr.16 april 2000.

Visser, A.R., *De verboden kringen*, In: Alert, Bulltin St. Mil. Erfgoed, 3^e jrgng nr 1 april 2001.

Visser, A.R.: *De ontluistering van een symbool*. In: Alert. Bulletin van de Stichting Militair Erfgoed. Jg. 5, No. 4, februari 2003.

Visser, C.: *Slapen aan de Waterlinie*. In: Haagsche Courant. 28 juli 2001,
Vlegels, P.: *De Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Historische Vereniging Holland. Dordrecht, 2002.

Voorduyn, A.J.: *Wordt door de krijgsgeschiedenis van noordelijk Europa de mogelijkheid bewezen van het overzwemmen van ondoorwaadbare natte grachten van vestingwerken of stroomende wateren, onder vijandelijk vuur*. In: De Militaire Gids. Jg. 1889.

Vos, S. de: *De Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een historische infrastructuur herondekt*. In: Saillant, 1999, No. 3, p. 2-8; ill.

- Vrankrijker, A.C.J. de: *De historie van de vesting Naarden*. Bussum, 1965 [1e druk] Bussum, 1973 [2e druk] Bussum, 1978 [3e bijgewerkte druk].
- Vrankrijker, A.C.J. de: *Naarden, van grendel tot monument*. In: Holland, Jg. 12, 1980, No. 2, p. 72-81.
- Vroon, A., *Ameide en de Hollandse oorlog (1672-1678)* Historische Vereniging Ameide en Tienhoven, nr 2 en 3, 1993.
- Vuurwerkopslag in Fort 't Hemeltje komt dichterbij*. In: Vrij Nederland 4 juni 1996.
- Waalewijn, A., *Achter de bres. De Rijkswaterstaat in oorlogstijd*, 's-Gravenhage 1990.
- Wanting, H.E.: Fort Pannerden. Uitgave Stichting Fort Pannerden, Bemmelen 1989.
- De Nieuwe Hollandsche Waterlinie. In: Eigen Haard. Jg. 1875, No. 8, p. 70-72 en No. 9, p. 77-80.
- De Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een historische infrastructuur herontdekt. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht, 25 oktober 1999.
- Hollandse Waterlinie nog niet klaar voor Werelderfgoedlijst. In: Algemeen Dagblad 26 april 1999.
- Hollandse Waterlinies. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht, 10 december 1999.
- De Nieuwe Hollandse Waterlinie als natte en droge opgave. In: Smaak. Blad voor de Rijkshuisvesting, Rijksgebouwendienst. Jg. 2, No. 7, Juni 2002 *WaterLIJN*. Nieuwsbrief van het Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie. 19..-200.
- Waterproof. Kunstenaars verkennen de toekomst van de Hollandse Waterlinie. 23 juni t/m 30 sep 2001 Zomermanifestatie Fort Asperen. Uitg. Fort Asperen, 2001.
- Wiechen, J.A. van, *Van burcht tot waterlinie*, In: Militaire Spectator, 1979, nr 5.
- Werumeus Buning, J.W.F., *Wandelingen met Mars*, Amsterdam 1942.
- Wieringen, J.S. van, *De batterijen aan den Overeindschen Weg*, Waalre 1975. Niet gepubliceerd manuscript.
- Wieringen, J.S. van, *Aantekeningen over het Fort bij Giessen*, Waalre 1976.
- Wieringen, J.S., *De voorstelling Naarden en andere buitenwerken van de vesting*, De Omroeper, hist. Tijdschrift over Naarden, jrgng 8, jan. 1995.
- Wieringen, *Water ter verdediging*.
- Wieringen, S.J. van: *Verkeer en de vesting: van vrienden tot vijanden*. In: De Omroeper Jg. 11, 1998, No. 2, p. 41-56.
- Wieringen, S.J. van: *De redding van de vesting Naarden in de jaren twintig*. In: De Omroeper Jg. 11, 1998.
- Wijk, P.A.M. van: *Bijdrage tot de kennis van Nederlands verdedigingslinies*. Doctoraalscriptie. Amsterdam, 1977.
- Will, C.: De Hollandse Waterlinie. Utrecht, 1986.
- Will, C., *Sterk water - De Nieuwe Hollandse Waterlinie 2003* [2^e druk].
Sterk Water is vlot geschreven en geeft een goed beeld van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het boek staat vol met prachtige pagina-grote luchtfoto's, bekende en

onbekende historische foto's en recente foto's. Ook de uitvouwbare kaarten van de Oude en de Nieuwe Hollandse Waterlinie zien er fraai uit.

Will, C., *Het Fort bij Asperen, 1987/Acquoy 2002.*

Will, P., De spitters van Pasen '44', *Het Nieuwsblad Historische Vereniging Ameide en Tienhoven*, nr. 1, 1995.

Willems, W.J.H., *Romans and Batavians. A Regional Study in the Dutch Eastern River Area*, (proefschrift), 1986.

Winkelman, D.: *Zomerexcursie juni 2001 – een bezoek aan de Diefdijk*. In: Saillant Kwartaalbericht van de Stichting Menno van Coehoorn No. 3, 2001.

Wiquefort, A. de, *Getrouw Advys aen de oprechte Hollanders Rakende ... de ongehoorde Wreetheden*, 1674.

Witteveen Jansen, M., *Kastelen en vestingwerken in de Bommelerwaard. In vrijwel elk dorp in de Bommelerwaard zijn kleine of grote vestingwerken te vinden. In het ene dorp staat een klein kasteel, in het andere ligt een verlaten fort. Al die vestingwerken, oud en nieuw, groot en klein, zijn opgenomen en rijk geïllustreerd in dit boek dat vertelt over de ontwikkeling van kastelen en vestingwerken.*

Woud, A. van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (proefschrift), Amsterdam 1987.

Wijk, P.A.M. van, *Bijdrage tot de kennis van Nederlandse verdedigingslijnes*, doctoraalscriptie, Amsterdam 1977.

Zijderveld, W.A. van, *In Lexmond gebeurde niets...Lexmond in de Tweede Wereldoorlog*, Lexmond 1995.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie in nota's, studies, rapporten en dergelijke:

Augustijn - Van Buuren, A. en Langeveld, J.W.M., *De Linies binnen bereik*, Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek, 1994.

Bekius, D., (Artikelen), *Ruimtelijke karakteristieken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie bij Honswijk*, 1999.

Bekius, D., *De Waterlinie. Een onderzoek naar de cultuurhistorische waarde van de Nieuwe Hollandse Waterlinie*, doctoraalscriptie historische geografie UvA, 1998.

Beleidsnotitie van de Utrechtse Fortenstichting, Utrecht 1995.

Beleidsplan Recreatie en toerisme, Provincie Utrecht, Utrecht 1994.

Belvedere, Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting, ministeries van OcnW, LNV, VROM en V&W, Den Haag 1999.

Bolhuis, P. van, en Vrijlandt, P., *Waterlijn. Ideeën voor de toekomst van de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Landbouwniversiteit Wageningen en de Rijksplanologische Dienst, Ministerie VROM, 's-Gravenhage 1993.

Bolhuis, P. van, *Schakeling van jade en smaragd. Gebiedsverkenning voor het Utrechtse deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Grontmij Utrecht, Houten 1999.

Braaksma, P., *De Nieuwe Hollandse Waterlinie op een rijtje. Een beknopt overzicht van 55 verdedigingswerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Projectbureau Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie, Utrecht 2001.

Bruijn, S. de, *De Nieuwe Hollandse Waterlinie, beschrijving van de ontstaansgeschiedenis en huidige situatie*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2000.

Bunkers en betonnen groepsschuilplaatsen in de gemeente Utrecht, Gemeente Utrecht Dienst volkshuisvesting Onderafdeling Monumenten, Utrecht 1989.

Burgeradvies maatschappelijk debat Nieuwe Hollandse Waterlinie, Instituut voor Publiek en Politiek, Amsterdam 2001.

Dam, K. van, *Over de hele linie genomen... Denklijn in beelden*, Projectbureau Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie, Utrecht 2001.

En hoe nu verder, verslag van een seminar over de toekomst van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, Projectbureau Forten, De Bilt 1997.

Geheimen in het groen, symposium over de Nieuwe Hollandse Waterlinie, Provincie Utrecht, Bestuur Regio Utrecht, Utrecht 1999.

HNS Landschapsarchitecten, *Een langzame buitenring (in de snelle metropool), ruimtelijke strategie voor de Stelling van Amsterdam*, een studie in opdracht van de provincie Noord-Holland, Utrecht 2001.

De Hollandse : de forten van Utrecht, Gemeente Utrecht Dienst ruimtelijke Ordening, Afdeling Stedebouw, Utrecht 1993.

Kemperman, S. en Krämer, C., *Beleidskader Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Stuurgroep Nieuwe Hollandse Waterlinie Utrecht, Utrecht 2001.

Lochem-Van der Wel, S. van, *Notitie oorspronkelijke beplanting op forten in de Stelling van Amsterdam*, Natuurmonumenten 1995, aangevuld 1997.

Koen, D.T., *Objectbeschrijvingen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Provincie Utrecht, Utrecht 2000.

Kreek, M. de, *Fort Blauwkapel levend monument*, cultuur-historisch-effect-rapportage, Dienst Stadsbeheer/Projectbureau Forten, 1997.

Natuur voor mensen, mensen voor natuur, Nota Natuur, bos en landschap in de 21^e eeuw, Ministerie van landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag 2000.

Nota Landschap, Ministerie van LNV, Den Haag 1992.

Ontwerpen aan Nederland, Architectuurbeleid 2001-2004, een nota van de ministeries van OCenW, VROM, V&W en LNV, Den Haag 2000.

Het ontwerp op tafel, Inventarisatie en actualisatie grote projecten architectuurnota, S&M stedebouw & architectuurmanagement, Amsterdam 2001.

Ontwikkelingsperspectief voor het Utrechtse deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, tussenrapportage, DHV Milieu en Infrastructuur, Utrecht 2002.

Openluchtrecreatie en oude militaire werken (vertrouwelijk, niet voor publicatie), Rapport St. Recreatie 1971.

Ruimte maken, ruimte delen, Vijfde Nota over de ruimtelijke ordening 2000/2020, PKB Deel 2, Resultaten inspraak, bestuurlijk overleg en advies; Deel 3, Kabinetsstandpunt, Ministerie van VROM, Den Haag 2002.

Santen, E.C. van, *Het Fort op de Biltstraat*, Een cultuur-historische effectrapportage van de Dienst Volkshuisvesting, Sector Monumenten, Utrecht 1994.

Schimmel, R., *De cultuurhistorische betekenis van forten*, Studiebericht 17, Provincie Noord-Holland, Haarlem, 1986.

Structuurschema Groene Ruimte 2, Samen werken aan groen Nederland, Ministerie van LNV, Den Haag 2002.

Tweede Structuurschema Militaire Terreinen, deel 1, Ontwerp PKB, Ministerie van Defensie, Den Haag 2001.

Van geheim naar publiek domein, beleidsnotitie over de Utrechtse forten, 1997.

Verheij, J., en Graaf, S. de, *Fort Wierickerschans. Zicht op een levendig multifunctioneel centrum in Bodegraven*, Zwammerdam 2001.

Vos, S. de, *De Nieuwe Hollandse Waterlinie, een historische infrastructuur herontdekt?* Utrecht 1999.

Vos, S. de, *Utrecht centrum van de Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Voortgangsbericht nr 2, Ontwikkelbedrijf Gemeente Utrecht, Bureau Bijzonder Beheer, Utrecht 2001.

Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening 2000/2030: Ruimte maken, ruimte delen, Ministerie van VROM, RPD, Den Haag 2001.

Het Waterliniebulletin, speciale uitgave in het kader van het maatschappelijk debat over de Nieuwe Hollandse , Instituut voor Publiek en Politiek, Amsterdam, div. nummers van 2001.

Westerloo, G. van, *De Stiltestelling*, , Provincie Noord-Holland, Haarlem 2001.
Essay van Gerard van Westerloo over de toekomstige rol van de Stelling van Amsterdam.

Zwart, H., *Op waarde geschat, een methode voor het bepalen en waarderen van de cultuurhistorische waarde van de Nieuwe Hollandse Waterlinie tussen Lek en Waal*, (scriptie) Leerdam 2001.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie in fiets- en wandelroutes

Blankwater, M., Wolfs, R., *Waterliniepad*. Wandelen langs de Nieuwe Hollandse Waterlinie : Weesp- Werkendam 145 km, met vijf rondwandelingen.

Koen, D.T. en Blijdestijn, R., *De Hollandse Waterlinie. Cultuurhistorische routes in de provincie Utrecht, deel 3*, Utrecht/Amsterdam 1993/2000.

Ravensbergen, N., *De Hollandse Waterlinie in Gelderland*, fietsroute projectbureau Gelderland Cultuurland, Arnhem 1995.

De Utrechtse Fortenroute, BRU en Bureau Bijzonder Beheer van de Gemeente utrecht, Utrecht 1998.

Vesters, P. en Jansen van Galen, J., *Fietsen door de Nieuwe Hollandse Waterlinie, Acht etappes*, Instituut voor Publiek en politiek, Amsterdam 2002.

Waterliniepad van Muideren tot Gorinchem in vijftien etappes, route-ontwerp en teksten Bureau Lopende Zaken Amsterdam, uitgave Stichting Wandel- en Fietsforten, Vuren 2000.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie in jeugdliteratuur

Beckman, Th., *Stad in de storm*, Rotterdam 1979.

Been, Joh., *De avonturen van Kokkie en zijn maats*, Alkmaar 1928.

Hulst, W.G. van de en Huizinga, R., *Toen en nu!*, deel II, leesboekje over de
Vaderlandsche Geschiedenis, Groningen/Batavia, 1922.

Kooy, C.G. van der, '1672 en het kinderboek', *School*, nr. 16, april 1980.

Postmus, J., *De Frontieren over: Het jaar 1672 in Holland*, Amsterdam, 1904-1905.

Schouten, A., *De Stederedders 1673*, Bussum 1973.

Uitewaert, J., *Van twee jongens in een veel bewogen tijd*, Amsterdam, 1924; herdruk
Goudriaan/Kampen 1985.

Bijlage 5 Websites met informatie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Websites over thema Historie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie

<http://www.hollandseWaterlinie.nl/>

Website van het projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie.

http://www.landmacht.nl/400-terugblik/420/20-faq_img.htm/ doorverwijzing naar:
<http://www.nimh.nl/>

Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) is een gespecialiseerd kennis- en onderzoekscentrum op het gebied van de Nederlandse militaire geschiedenis. Het instituut, gevestigd in Den Haag, is er voor iedereen met belangstelling voor het Nederlandse militaire verleden. Het NIMH draagt zorg voor een moderne wijze van onderzoek naar, onderwijs over en vastlegging van het heden en verleden van de Nederlandse strijdkrachten in binnen- en buitenland; te land, ter zee en in de lucht.

<http://www.kich.nl/>

KennisInfrastructuur Cultuurhistorie, kortweg KICH, maakt cultuurhistorische informatie goed toegankelijk. KICH is een initiatief van projectbureau Belvedere, ministerie van VROM, Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, Rijksdienst voor de monumentenzorg, Directie Kennis van het ministerie van LNV en Alterra Wageningen.

<http://www.hetutrechtsarchief.nl/>

Website van het Utrechts Archief waar belangstellenden gratis onderzoek kunnen doen naar de geschiedenis van de provincie Utrecht, de steden, dorpen en hun inwoners. Met 17 km archiefmateriaal, 70.000 boeken, kranten en tijdschriften en bijna een half miljoen kaarten, tekeningen, prenten en foto's.

<http://www.coehoorn.nl/hoofdmenu.html>

De Stichting Menno van Coehoorn is een landelijke vrijwilligersorganisatie die sinds 1932 ijvert voor het behoud van historische verdedigingswerken zoals stadspoorten en wallen, vestingen, forten, kazematten, stellingen en linies.

<http://www.militair-erfgoed.nl/>

Het doel van de Stichting Militair Erfgoed is het coördineren en organiseren van activiteiten voor mensen die belangstelling voor, en het behoud van militaire verdedigingswerken hebben.

<http://www.forten.info/>

Op deze website staan verwijzingen en algemene informatie over verdedigingswerken, militair erfgoed, oorlogs- en crisisvoorbereiding en aanverwante zaken. Het doel is om een centrale plek op internet te hebben waar (Nederlandstalige) mensen van diverse pluimage voldoende informatie over verdedigingswerken kunnen vinden.

Websites van de Forten in de Nieuwe Hollandse Waterlinie

<http://www.fortasperen.nl/>

<http://www.pampus.nl/>

<http://www.fortvechten.nl/>

<http://www.fortvoordorp.nl/>

http://www.fortspion.nl

<http://84.81.205.104/wff/pages/frames/FMPro?-db=account.fp5&-format=start.htm&-Error=../basis/fout.htm&-lay=Invoer&-max=1&-Op=cn&Shortname=fortvuren&-Token.5=Fort%20Vuren&-find> (Fort Vuren)

<http://www.fortwerk4.nl/>

<http://www.fortaandeklop.nl/>

<http://www.fort-everdingen.nl/>

http://www.forten.nl/org_wku/index.htm

Website van de stichting 'Werk aan de Korte Uitweg'. Het Werk aan de Korte Uitweg is een verdedigingswerk dat deel uitmaakt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het Werk aan de Korte Uitweg is door Staatsbosbeheer in erfpacht gegeven aan de stichting 'Werk aan de Korte Uitweg'. De stichting zorgt voor zoveel mogelijk herstel en behoud van het fort en openstelling voor het publiek.

<http://www.mverhoeks.com/index2.html>

<http://www.verdedigingswerken.nl/nhw/index.htm>

Website met informatie over verdedigingswerken in Nederland met speciale link naar informatie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

<http://www.vestingmuseum.nl/default.html>

Website van het Nederlands vestingmuseum te Naarden.

<http://www.marsethistoria.nl/>

Website van de Nederlandse vereniging voor Militaire Historie. De vereniging is een platform voor uitdragen en uitwisselen van kennis - vanuit gevarieerde gezichtspunten - over militaire geschiedenis, meer in het bijzonder met betrekking tot Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen.

<http://www.cultuurwijzer.nl/asp/page.asp?alias=cultuurwijzer.nl/>

<http://www.cultuurwijs.nl>

Website waarop monumenten, archeologie, musea, bibliotheken en archieven samen hun informatie aanbieden. Cultuurwijs is de cultuurwijzer voor schoolgaand Nederland.

<http://chw.geodan.nl/html/regio04.htm#h32>

Websites over thema Beleidsuitvoering

<http://www.restauratiefonds.nl/site/nl-nl/home/default.htm>

Het Nationaal Restauratiefonds zet zich in voor het behoud van cultuurhistorisch waardevolle panden en hun omgeving, middels het ontwikkelen en verstrekken van financieringen en het verlenen van diensten op financieel en administratief gebied zowel voor particulieren als overheden.

<http://www.fondsenboek.nl/>

De Vereniging van Fondsen in Nederland (FIN) is een belangenvereniging van vermogensfondsen. De FIN ondersteunt en informeert haar leden en geeft advies aan mensen die een fonds willen oprichten. Ook geeft de FIN het Fondsenboek en de Fondsendisk uit, waar subsidiezoekers informatie over zo'n 650 fondsen kunnen vinden.

[http://www9.minlnv.nl/servlet/page?_pageid=79&_dad=portal30&_schema=PORTAL30&frm=simpel&uz=&ib=totaal&qt=natura+2000+vogel+habitatrichtlijn&infobron=totaal voor informatie publicatie en brochures](http://www9.minlnv.nl/servlet/page?_pageid=79&_dad=portal30&_schema=PORTAL30&frm=simpel&uz=&ib=totaal&qt=natura+2000+vogel+habitatrichtlijn&infobron=totaal+voor+informatie+publicatie+en+brochures)

Website van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, link naar het onderwerp: Natura 2000 en Vogel- en Habitatrichtlijn.

http://www9.minlnv.nl/servlet/page?_pageid=79&_dad=portal30&_schema=PORTAL30&pv=01011996&pt=17112005&dt=&uz=&qt=natura+2000+vogel+habitatrichtlijn&ib=loketotaal&dt_keuze=all&fromday=01&frommonth=01&fromyear=1996&today=17&tomonth=11&toyear=2005

Website van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, link naar het onderwerp: Natura 2000 en Vogel- en Habitatrichtlijn.

<http://www.vrom.nl/pagina.html?id=7008>

Website van het Ministerie van VROM, link naar Dossier Wet op de Ruimtelijke Ordening.

<http://werelderfgoed.pagina.nl>

Portaal met links over het Werelderfgoed.

<http://www.kich.nl>

KennisInfrastructuur Cultuurhistorie, kortweg KICH, maakt cultuurhistorische informatie goed toegankelijk. KICH is een initiatief van projectbureau Belvedere, ministerie van VROM, Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, Rijksdienst voor de monumentenzorg, Directie Kennis van het ministerie van LNV en Alterra Wageningen.

<http://www.monumentenzorg.nl/>

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg ontwikkelt, bundelt en verspreidt kennis over de gebouwde omgeving en bevordert op die manier een kwalitatief goede instandhouding van dit erfgoed.

<http://www.vrom.nl/pagina.html?id=18011>

Website van het Ministerie van VROM, link naar Dossier Gebiedsontwikkeling, voorbeeldprojecten.

http://www.minocw.nl/architectuur/nota2/pagina_67.html

Website van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, link naar Architectuurbeleid 2001-2004.

<http://www.rentmeesternvr.nl/>

Website van de Nederland Vereniging van Rentmeesters.

De vereniging heeft ten doel:

- Het bevorderen en bewaken van de deskundigheid van de rentmeesters NVR.
- Het ondersteunen van de rentmeesters NVR bij de uitvoering van hun dienstverlening.
- Het profileren van de rentmeesters NVR en profilering van de beroepsgroep binnen het actuele werkveld.
- Het bewaken van de titel: *rentmeester NVR*.

<http://www.kadaster.com/>

Website van het Kadaster. Het Kadaster verzamelt gegevens over registergoederen in Nederland, houdt deze bij in openbare registers en op kadastrale kaarten en stelt deze gegevens tegen een vergoeding beschikbaar aan particulieren, bedrijven en andere belanghebbenden in de samenleving.

<http://www.dienstlandelijkgebied.nl/>

Website van de Dienst Landelijk Gebied op de website LNV-Loket. De DLG is een agentschap van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit(LNV). De dienst werkt voor bestuurlijke opdrachtgevers en voert ook wettelijke taken uit. De Dienst Landelijk Gebied (DLG) zoekt altijd naar samenwerking en oplossingen die passen bij de (bestuurlijke) wensen en de eigenschappen van het gebied. Bij het inrichten van groene gebieden voor recreatie, natuur, water of landbouw, vertaalt DLG abstract beleid naar uitvoering in concrete projecten. Hiervoor verwerft de dienst gronden, richt die grond opnieuw in en draagt het gebied vervolgens over aan gebiedsbeherende instanties en individuele agrariërs.

Ook brengt DLG geldstromen bij elkaar en heeft de dienst inzicht in subsidiemogelijkheden. DLG werkt binnen één opdracht voor meerdere overheden. Met de hulp van het uitgebreide netwerk van overheden en organisaties worden projecten gerealiseerd.

<http://www.vsbfonds.info/default.asp?id=00001>

Het VSB-fonds steunt op het gebied van natuur & milieu projecten die bijdragen aan de versterking van het draagvlak voor natuur en aan de bevordering van een duurzame, milieubewuste leefstijl bij inwoners van Nederland. Deelgebieden zijn natuur & landschap, mens & milieu en dierenwelzijn & dierenopvang. Mogelijke onderwerpen: natuurherstel, -ontwikkeling, -behoud en -beleving, natuur- en milieueducatie en milieubewust gedrag.

<http://www.erfgoed-utrecht.nl/default.aspx>

Website van de Utrechtse erfgoedorganisaties met informatie over actuele zaken spelen in erfgoedland, wat de Utrechtse erfgoedorganisaties te bieden hebben, en waar het te vinden is.

Websites over thema Nieuwe functies

<http://www.kich.nl/>

KennisInfrastructuur Cultuurhistorie, kortweg KICH, maakt cultuurhistorische informatie goed toegankelijk. KICH is een initiatief van projectbureau Belvedere, ministerie van VROM, Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, Rijksdienst voor de monumentenzorg, Directie Kennis van het ministerie van LNV en Alterra Wageningen.

<http://www.belvedere.nu/>

Belvedere is de strategie waarin de cultuurhistorie expliciet wordt betrokken bij ruimtelijke ontwikkelingen en -planvormingsprocessen. Het doel is tweeledig; verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving en behoud van het cultureel erfgoed.

Op deze site staan inspirerende voorbeeldprojecten raadplegen. Het Belvederekompas biedt tips voor het opzetten en organiseren van Belvedereprojecten.

<http://www.minocw.nl/werelderfgoed/brochure/print.html>

Website van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, link naar 'Werelderfgoed in Nederland'.

<http://www.unesco.nl/>

Website van de Nederlandse afdeling van de United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO).

De nationale UNESCO Commissie organiseert regelmatig, veelal samen met andere instellingen, inhoudelijke bijeenkomsten, stimuleert discussie en onderzoek over

UNESCO-thema's, initieert publicaties en helpt bij de deelname van Nederlandse deskundigen aan UNESCO-activiteiten.

<http://www.hollandseWaterlinie.nl/>

Website van het projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie.

http://www.projectenbankcultuurhistorie.nl/content/toekomstvisie_fort_asperen.xml.asp

De Projectenbank Cultuurhistorie is een site waar men inspiratie vindt in de omgang met cultuurhistorische resten in het landschap. De site is permanent in ontwikkeling. Gebruikers leveren regelmatig projecten aan. Deze site gaat over resten van vroeger in het landschap van nu, met informatie over terreinen waar iets bijzonders mee is. Op deze site de toekomstvisie van Fort Asperen.

<http://www.herstelling.nl/default.htm>

Stichting Herstelling is een uniek werkervaringstraject. Mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt knappen de forten van de Stelling van Amsterdam op. Op deze manier wennen zij (weer) aan werk en krijgen zij de kans te leren met hun handen. Als voorbeeld voor herbestemming.

Websites over thema Ontwerp en kwaliteit

<http://www.minlnv.nl/ols>

Website van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, link naar de ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie (OLS) De essentie van de OLS is dat ontwikkelingen in het landelijk gebied de ruimtelijke kwaliteit van het landschap behouden en versterken. Ontwikkelingen zijn toegestaan, mits de kwaliteit van het landschap verbetert of tenminste niet achteruit gaat.

<http://www.belvedere.nu/>

Belvedere is de strategie waarin de cultuurhistorie expliciet wordt betrokken bij ruimtelijke ontwikkelingen en -planvormingsprocessen. Het doel is tweeledig; verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving en behoud van het cultureel erfgoed.

Op deze site staan inspirerende voorbeeldprojecten raadplegen. Het Belvederekompass biedt tips voor het opzetten en organiseren van Belvedereprojecten.

<http://www.kich.nl/>

KennisInfrastructuur Cultuurhistorie, kortweg KICH, maakt cultuurhistorische informatie goed toegankelijk. KICH is een initiatief van projectbureau Belvedere, ministerie van VROM, Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, Rijksdienst voor de monumentenzorg, Directie Kennis van het ministerie van LNV en Alterra Wageningen.

<http://www.nieuwekaart.nl/>

Website over de nieuwe kaart van Nederland. De Nieuwe Kaart van Nederland is hét totaaloverzicht van geplande ruimtelijke ontwikkelingen en functionele veranderingen in Nederland. Het gaat om een integraal overzicht waarin elk type functie/ thema gestructureerd ondergebracht wordt (wonen, werken, water, natuur, infrastructuur).

Algemene informatie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie

<http://www.provincie-utrecht.nl/prvutr/internet/agenda2010.nsf/all/Waterlinie?opendocument>

Website voor het Liniecentrum, het bezoekerscentrum Fort bij Vechten en het project Nieuwe Hollandse Waterlinie van de provincie Utrecht. Met name een doorverwijspagina, met een contactadres van de provincie Utrecht.

<http://www.gelderland.nl/smartsite.shtml?id=4576&menu=4577>

Website van de provincie Gelderland.

<http://www.brabant.nl/>

Website van de provincie Noord Brabant.

<http://www.staatsbosbeheer.nl/>

Website van Staatsbosbeheer die met ongeveer 246.000 hectare verspreid over het land, de grootste natuurbeheerder in Nederland is. Tot 1 januari 1998 was de organisatie onderdeel van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Sindsdien is Staatsbosbeheer een zelfstandig bestuursorgaan en worden er met het ministerie afspraken gemaakt over wat moet worden gerealiseerd en tegen welke prijs. Aan het eind van het jaar legt Staatsbosbeheer verantwoording af. De minister van LNV blijft eindverantwoordelijk.
Staatsbosbeheer.

<http://www.vng.nl/>

Website van de Vereniging Nederlandse Gemeenten. De VGN heeft de volgende taken:

Belangenbehartiging van alle gemeenten bij andere overheden. Tweede Kamer, Kabinet en maatschappelijke organisaties zijn belangrijke gesprekspartners.

Dienstverlening: advisering aan alle leden over actuele ontwikkelingen (pro actief) en advisering aan individuele leden (op verzoek).

De platformfunctie wordt uitgeoefend via de VNG-commissies, Provinciale Afdelingen, congressen, studiedagen en ledenraadplegingen.

Toeristische informatie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie

<http://www.Waterlinieroute.nl/>

Toeristische autoroute van de Nieuwe Hollandse Waterlinie Van het IJsselmeer tot aan de Waal; van Bussum tot en met Gorinchem. Langs forten en vestingplaatsen. Op de website staan algemene wetenswaardigheden over de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

<http://www.tweevoeter.nl/Waterlinie.php>

De Tweevoeter is een portaalsite voor wandelaars, met dagelijks nieuws, praktische tips, wandelroutes, achtergrondinformatie, een virtuele boekwinkel, een forum en nog veel meer.

De site geeft ook algemene informatie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Extra informatie over de Vogel- en Habitatrichtlijn:

http://europa.eu.int/eur-lex/nl/consleg/pdf/1979/nl_1979L0409_do_001.pdf

Richtlijn van de Raad, van 2 april 1979, inzake het behoud van de vogelstand

<http://www.rws.nl/rws/dww/periodieken/vianatura/010217/1.htm>

Website van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat, link naar Vogel- en Habitatrichtlijn

Bijlage 6 Archieven met informatie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Nationaal Archief/voorheen Algemeen Rijksarchief

CHV (Commandant van het Hoofdkwartier Veldleger van de Koninklijke Landmacht), toegang 2.13.16, inv. 771.

Beschouwingen over de economische en militaire betekenis van het kanaal Amsterdam-Boven Rijn met overzicht van de stand van de werkzaamheden in februari 1938.

GS (Generale Staf van de land- en zeemacht), toegang 2.13.15.01, inv. 33, nr. 3. Correspondentie van 6-11-1873 tot en met 24-1-1874 betreffende de inundatiën benoorden de Lek, naar aanleiding van een inspectietocht door de commandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie benoorden de Lek.

KdK (Kabinet des Konings), toegang 2.02.04, inv. 11. Koninklijk Besluit dd. 16-2-1841.

OGV (geheim verbaalarchief van het Ministerie van Oorlog/Defensie), toegang 2.13.67, inv. 314. Stukken betreffende de aanleg van rijksweg nr. 22, de rondweg beoosten Utrecht, 1937 – 1938.

OMM (Memories van de genie), inv. H 76a. Memorie d.d. 24-12-1819 over de verdediging van de Hollandse Waterlinie door C.R.T. Krayenhoff.

OMM (Memories van de genie), inv. H 77. Eerste bijzondere memorie inhoudende de wijze waarop de inundaties tussen de Zuiderzee en de Noorder Lekdijk gesteld zullen worden, d.d. 9 november 1819.

OMM (Memories van de genie), inv. H 144. Memorie betrekkelijk de linie van Utrecht en wel voornamelijk wegens het sluiten der accessen over de regter en linker Lekdijk teneinde de linie van Muiden tot Vreeswijk met die van Culemborg tot Dalem te verenigen, d.d. 6-3-1839, door eerstaanwezend ingenieur te Utrecht J. van den Polder.

OMM (Memories van de genie), inv. H 150. Verslagen van de commissie belast met het doen van waterpassingen en andere onderzoeken m.b.t. het stellen van inundaties tussen Waal en Zuiderzee. Deze verslagen bevatten ondermeer:

- Voorstellen omtrent de verbeteringen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.
- Nota van toelichting op de ontwerpen tot verbetering van de Hollandse Waterlinie, tweede gedeelte: de ontwerpen tot verbetering van de waterweg van de vierde naar de eerste kom. Deze nota is zelf niet gedateerd, maar zij verwijst terug naar een nota uit december 1854.

OMM (Memories van de genie), inv. H 161. Memorie betreffende de verdediging van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, d.d. 15-12-1858.

OMM (Memories van de genie), inv. H 183.
Memorie van toelichting wegende de ontwerpen van twee gebastioneerde redouten op de Lekdijken, opgemaakt ingevolge aanschrijving van de algemene directie der Genie van 15 augustus j.l., waarvan bij zijne Majesteitsbesluit van 16 februari 1841 de uitvoering bevolen is. Opgesteld door de directeur van de eerste directie van fortificatiën J. van den Polder.

OMM (Memories van de genie), inv. H233b.
Memorie over de inundatiën van de Nieuwe Hollandse Waterlinie benoorden de Lek, dd. 25-1-1874.

OSK (Oorlogssituatiekaarten), inv. H 1-4.
Kaart van het gedeelte der Nieuwe Hollandse Waterlinie tussen fort Nieuwersluis en het dorp Honswijk uit 1821. Anoniem.

OSK (Oorlogssituatiekaarten), inv. H 66.
Kaart van de Nieuwe Hollandse Waterlinie tussen de Zuiderzee en de Lek uit 1852, schaal 1 : 20.000. Vervaardigd door kapitein ingenieur Bannier en eerste luitenant ingenieur van Doorninck.

OSK (Oorlogssituatiekaarten), inv. H 102.
Kaart van de onderwaterzetting van de nieuwe Hollandse Waterlinie tussen Zuiderzee en Lek, schaal 1 : 20.000, vervaardigd maart 1872, bijgewerkt tot maart 1879.

OV (gewoon verbaalarchief van het Ministerie van Oorlog/Defensie), toegang 2.13.01, inv. 5063.
Stukken betreffende de aanleg van rijksweg nr. 22, de rondweg beoosten Utrecht, 1938.

Archief Nieuwe Hollandse Waterlinie, secties 1t/m 5, datering: 1870-1922, 6,5 meter dozen stand, < 37 cm diep).

Archief Nieuwe Hollandse Waterlinie, Hoofdkwartier, datering 1883 – 1923, 7,8 meter dozen stand, < 37 cm diep.

Utrechts Archief/voorheen Rijksarchief Utrecht

EAIU (Eerstaanwend Ingenieur der genie te Utrecht), niet geïnventariseerd, register van vestingwerken 1881.

EAIU (Eerstaanwend Ingenieur der genie te Utrecht), niet geïnventariseerd, register van inundatiemiddelen 1910.

EAIU (Eerstaanwend Ingenieur der genie te Utrecht), voor 1845, toegang 111, inv. 78.
Jaarverslagen betreffende de staat der vestingwerken en militaire gebouwen 1817 – 1844.

EAIU (Eerstaanwend Ingenieur der genie te Utrecht), na 1845, toegang 269, inv. 3829.
Stukken betreffende de aanleg van de linie in 1815. Opgesteld in 1848 naar aanleiding van een onderzoek naar de aanleg van de linie.

EAIU (Eerstaanwend Ingenieur der genie te Utrecht), na 1845, toegang 269, inv. 3832.

- Jaarverslagen betreffende de staat der vestingwerken in militaire gebouwen 1845 – 1855.
- Nota betrekkelijk een ontwerp voor de inundatiekade tot afscheiding van de vierde kom der Nieuwe Hollandse Waterlinie van de Vaartse Rijn, d.d. 28-2-1870, door eerste luitenant ingenieur Polvliet.

EAIU (vervolg) (Eerstaanwezend Ingenieur der genie te Utrecht), na 1845, toegang 365, inv. 12.
Stukken met betrekking tot aanleg van kazematten tussen 1932 en 1936, correspondentie omtrent verboden kringen om kazematten, d.d. 10-12-1934 en 4-1-1935.

EAIU (Eerstaanwezend Ingenieur der genie te Utrecht) 1814-1845, datering 1814-1849, 13 bladen tekeningen, m.n. van 'Kaarten van door de genie ontworpen kunstwerken', 5,16 meter.

EAIU (Eerstaanwezend Ingenieur der genie te Amersfoort/Utrecht), datering 1844-1850, 1914-1919 (ca. 1920), niet digitaal, met veel kaartmateriaal, 91 bladen tekeningen.

Gelders Archief

1087, Tweede of Oostelijke Directie der Fortificatiën.

Cuijpers, J.J.M., Inventaris van het archief van de Tweede of Oostelijke Directie van Fortificatiën 1814-1848 (1857), ('s Gravenhage, 1995), 9 meter standaardarchiefdozen, staand).

0912 Genie in Gelderland, 1808 – 1929.

Resida, W. T., Plaatsingslijst van de archieven van de Eerst Aanwezend Ingenieurs in Gelderland, 1801 – 1940, 51 meter standaardarchiefdozen, staand, 5 meter portefeuilles, staand, 5 meter standaardarchiefdozen, staand.

Archievencollectie Sectie Militaire Geschiedenis

Doc. 411/11.

Document over het ontstaan, de commandovoering en de indeling van de Vesting Holland, d.d. september 1927.

Kaart van de Hollandse Waterlinie, schaal 1:25.000, ongedateerd.

Kaart van de Hollandse Waterlinie, schaal 1:100.000, uitgave Koninklijke Militaire Academie, 1903.

Archievencollectie Stichting Menno Coehoorn

Inv. 2262 (inventarisnummer volgens de omslag van het document).

Gegevens betreffende de inundatiën in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, grondslag voor de bijlagen I van de memoriën van de verdediging. De memorie zelf is niet gedateerd, de inventaris houdt het op ca. 1912.